

Georganiseerde onvrede

Patriotten in Westzaandam 1784-1787

Scriptie Master Geschiedenis van Politiek en Parlement

Radboud Universiteit, Nijmegen

Faculteit der Letteren

Auteur: Aron van Iperen

Studentnummer: s1153332

Begeleider: Prof.dr. J. Rosendaal

Tweede lezer: Dr. D. de Boer

Aantal woorden (lopende tekst): 16.264

Datum: 15 juni 2025

Inhoud

Inleidend.....	3
Historiografische achtergrond	4
Dit onderzoek	10
Hoofdstuk 1 – Westzaandam omstreeks 1784	14
Geografie.....	14
Demografie.....	15
Economie	17
Politiek-Institutioneel.....	19
Hoofdstuk 2 – Patriotse activiteit in Westzaandam	23
De wapening. 1785-1786.....	23
Naar Utrecht. September 1786 – september 1787	24
Verbreding. Augustus 1786 – maart 1787	26
Politieke concurrentie. Maart – juli 1787.....	28
Revolutie blijft uit	32
Hoofdstuk 3 – Patriotse idealen aan de Zaan.....	34
Vrijheid.....	34
Democraten tegen aristocraten	36
Tamme revolutionairen?.....	37
Een voorstel uit Haarlem	38
Landelijk patriots gedachtegoed.....	40
Hoofdstuk 4 – Politieke elite uitgebreid	42
De patriotse leiding.....	42
Verlichte kooplieden	43
De regering	45
Hoofdstuk 5 – Patriotse achterban	49
Demografische verkenningen	49
Achtergrond van een doorsnee patriot	50
Duyns genootschap	52
Orangistische achterban	55
Besluit	56
Sociaal-economische factoren.....	56
Ideologische factoren	57
Westzaandam in breder perspectief	58
Bibliografie.....	61

Inleidend

Wellicht was het een mooie zonnige middag toen het exercitiegenootschap te Westzaandam aantrad. Misschien was het weer juist slecht, maar los daarvan zou het een memorabele dag worden. Op 11 augustus 1785 ontvangt het Westzaandams exercitiegenootschap, uitgedost in haar uniform, een vaandel van de Weduwe van Meyndert Nomen. Het is een van de eerste ‘patriotse momenten’ in de Zaanstreek, gevierd met toespraken en gedichten.¹

In de jaren hierna zal nog een vaandeluitreiking plaatsvinden, worden er in meerdere plaatsen burgerrepresentanten aangesteld en verschillende verzoekschriften opgesteld.² Zo’n twintig groepen patriottisch gezinde burgers zouden actief zijn in de Zaanstreek.³

Het patriotisme, een politieke en soms zelfs revolutionaire beweging, daagde de regenten-oligarchie en stadhouders uit. Door middel van verzoekschriften, burgerbewapening en afgevaardigden probeerden patriotse burgers invloed te verkrijgen op het bestuur.⁴ In sommige plaatsen werd hiertoe zelfs de lokale regering afgezet.⁵

De vraag rijst waarom de Zaanstreek zo’n grote patriotse activiteit vertoont. Volgens sommige auteurs is het patriotisme namelijk vooral een stedelijk fenomeen.⁶ Ligt het aan de economische ontwikkelingen in het gebied? De molens, die de Zaanse Schans vandaag de dag tot toeristentrekpleister maken, waren de aandrijvers van verschillende grote industrieën. Echter verdwenen er, vooral in de ooit grote houtzagerijsector, veel molens door economische neergang.⁷ Of zit er iets in de volksaard, een eeuw later zou de streek namelijk bekend komen te staan als ‘Rode Zaan’ vanwege haar politieke kleur.⁸

Waarom lijken de dorpen in de Zaanstreek zo vatbaar voor patriottisme? Dit is iets waar de bestaande historiografie niet meteen antwoord op kan geven. Veel historici richten zich vooral op

¹ GAZ, B1 17073.

² H.C. Göbel, *Vryheidsbazuin* ([Zaandam]: s.t. 1787); GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692; GAZ, CH 2893; GAZ, CJJH 67j.

³ J. Roelevink en M.C. ’t Hart, *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798* (Data set) (2021) Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5758904>

⁴ N.C.F. van Sas, ‘The patriot revolution. New perspectives’, in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and revolution* (Ithaca – Londen 1992) 91-119, aldaar 111, 113; Zie voor een voorbeeld van zulke afgevaardigden in Utrecht: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 241.

⁵ Remieg Aerts, ‘Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848’ in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van Kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-2012* (achtste druk; Amsterdam 2013) 15-103, aldaar 37.

⁶ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 223.

⁷ S. Hart, ‘Zaandam in de Franse tijd’, in: A. van Braam e.a. eds., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 29-70, aldaar 48.

⁸ Canon van Nederland, ‘De rode Zaan. 1890-1980’. Raadpleegbaar op: <https://www.canonvannederland.nl/nl/noord-holland/zaanstreek/rode-zaan>

steden, en dan spelen stedelijke 'privilegiën' en inmengingen van de stadhouder vaak een rol.⁹ Zaken die in een dorp als Westzaandam niet relevant zijn. Andere historici richten zich op het ideologisch denken van patriotten, maar zelfs als dit een reden is voor de mobilisatie in de Zaanstreek, sluit het andere oorzaken nog niet uit.

Historiografische achtergrond

De beperkte aandacht voor oorzaken van de opkomst van de patriotten op het platteland, is niet het resultaat van een tekort aan aandacht voor de opkomst van patriotten. Deze is vanuit verschillende scholen onderzocht. Vanuit militair oogpunt bijvoorbeeld,¹⁰ maar toch vooral via verschillende sociaalhistorische benaderingen en tegenwoordig vaak op politiek-culturele wijze.

Het eerste 'standaardwerk', uitgebracht tussen 1897 en 1899 door H.T. Colenbrander, benaderde patriotten uit internationaal perspectief. Hij stelt dat: "elk onzer twee staatspartijen zich in vernederenden dienst had begeven [...] [van] Frankrijk en Engeland. Wat er in de jaren 1776-1787 is voorgevallen in de Republiek, kan, en moet meer dan tot nog toe, als onderdeel van de worsteling tusschen deze twee mogendheden worden voorgesteld."¹¹ In Nederland is na de Tweede Wereldoorlog afscheid genomen van deze visie. De (Nederlandse) eigenheid en brede steun onder de burgerij voor patriots gedachtegoed staan sindsdien centraal.¹²

⁹ Zie bijvoorbeeld voor Utrecht, Den Bosch, Deventer (gecombineerd met Zwolle en Kampen), Gouda, Leiden en Amsterdam: A. van Hulzen, *Utrecht in Beroering. Patriotten en Fransen in de Domstad – 1780-1813* (Utrecht 2002); Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het revolutietijdvak 's Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999); Wayne Ph. te Brake, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth-century Dutch City* (Cambridge MA 1989); W.A. Knoops, *Gouda 1787. Radicalisering, revolutie, restauratie* (Amsterdam 2011); Erik Halbe de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014); Thomas Poell, *The Democratic Paradox: Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (proefschrift, Utrecht 2007).

¹⁰ Olaf van Nimwegen concludeert dat de patriotten een zeer geduchte legermacht aan het opbouwen waren, die de militaire potentie van de stadhouder kon evenaren, zie: Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog. 1748-1815* (Amsterdam 2021) 360-362; Gelijksortige conclusies worden getrokken in: Dirk Alkemade, 'Ragebol en sabel. Patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (2021) 532-559; H.L. Zwitser pleit in 1987 al voor een herwaardering van patriottische militaire slagkracht, maar is ten opzichte van Van Nimwegen nog iets pessimistischer, zie: H.L. Zwitser, 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging' in: Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 27-52.

¹¹ H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 1: 1776-1784* (Den Haag 1897) 2-3; Colenbrander werkt zijn these uit in drie delen, zie ook: H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 2: 1784-1786* (Den Haag 1898); H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 3: 1786-1787* (Den Haag 1899); N.C.F. van Sas noemt dit een 'internationale benadering', zie: Van Sas, 'The Patriot Revolution', 91-92.

¹² Grotendeels dankzij Pieter Geyl, zie: Pieter Geyl, *De patriottenbeweging, 1780-1787* (Amsterdam 1947) 203; Pieter Geyl, 'Patriotten en NSB'ers' (Groningen 1958); Van Sas doopt dit tot een 'nationale benadering', zie: Van Sas, 'The Patriot Revolution', 93.

Buitenlandse invloeden krijgen minder aandacht van Nederlandse historici, maar komen wel voor in het werk van de Amerikaanse historicus Robert Palmer. In de jaren '60 poogde hij een alomvattende verklaring te vinden voor de politieke transformatie van de Atlantische wereld aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Hij ziet een strijd tussen de oude orde, de 'aristocraten', en de nieuwe orde, de 'democraten'. Deze tweedeling ontstond vanaf de jaren '80 van de achttiende eeuw, wellicht het vroegst in de Nederlanden.¹³ De patriotten, die zich democraat noemden, daagde in de Nederlanden de orangistische aristocraten uit.¹⁴ Palmer beschrijft het fenomeen op mondiale schaal, hij gaat niet in detailniveau in op de Nederlandse patriottenbeweging.

Palmer's werk is niet zonder kritieken, zo wordt gesteld dat er tussen verschillende revoluties (zoals de Franse, Zwitserse en Nederlandse) nog altijd meer verschillen zijn dan gelijkenissen.¹⁵ Een repliek stelt dat een tweedeling tussen 'aristocraten' en 'democraten' op basis van archiefmateriaal niet valt te ontkennen.¹⁶ Zelfs in een klein agrarisch dorpje in Overijssel werden de termen gebruikt.¹⁷

Dankzij Cornelis de Wit, een Nederlands historicus, is Palmer's benadering diepgaand toegepast op de patriottenbeweging. De Wit onderscheidt zich door een benadering die sterk beïnvloed is door Marxistische denken over klassenstrijd; de patriottenbeweging wordt een hoofdstuk in de lange geschiedenis hiervan.¹⁸ Hij gaat zo ver te stellen dat patriottische burgers en patriottische regenten niets gemeen hadden. Patriotten wilden van de standensamenleving af, maar zag nog een plek voor het huis Oranje wanneer het erfstadhouderschap aan volkssoevereiniteit onderhevig werd gesteld. Regenten wilden de oligarchie echter behouden en wilde van de erfstadhouder af.¹⁹ Deze benadering is goed toe te passen op lokale conflicten, maar wel controversieel. Het wordt als statisch en simplistisch gezien, waarbij de politieke complexiteit

¹³ Robert R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, Vol. 1 (Princeton 1959) 13-15.

¹⁴ Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, 324-340.

¹⁵ Te Brake, *Regents and Rebels*, 4; In 1991 heeft Amerikaanse historicus Gordon Wood Palmer's typering achterhaald verklaart, maar wel op basis van een studie die zich qua onderzoek beperkte tot de VS, aldus: Stephan Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 1.

¹⁶ Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780/1813*, vert. Ger Groot (Amsterdam 1989) 10, 13.

¹⁷ Wayne Ph. te Brake, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands', in: Louise A. Tilly en Charles Tilly eds., *Class Conflict and Collective Action* (Beverly Hills – London 1981) 53-72, aldaar 65.

¹⁸ Deze classificatie wordt o.a. ook gegeven door Van Sas, zie: Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 20.

¹⁹ C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848* (Heerlen 1965) 33, 44-45; C.H.E. de Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848. En zijn geschiedschrijving* (Oirsbeek 1978) 12.

uit het oog verloren wordt.²⁰ Palmer vindt ook enige navolging van Brits historicus Simon Schama. Dit werk bevat vergeleken met De Wit veel minder marxistisch structuur-denken, maar neemt het wel op voor het belang van de tegenstellingen tussen aristocratie en democratie.²¹

Een nieuwe generatie sociale benaderingen laat zich minder leiden door klassen-denken of de tegenstelling tussen democraat en aristocraat. In plaats daarvan is er meer oog voor culturele context en sociologische structuren. Theorievorming van socioloog en politicoloog Charles Tilly heeft, zonder zelf uitgebreid naar de patriotten te hebben gekeken, de basis gelegd voor deze benaderingen. Amerikaans historicus Wayne Ph. te Brake en anderen hebben zijn ideeën over *collectieve actie* veelvuldig toegepast. Revolutie wordt gezien als politiek proces, maar met aandacht voor sociale en culturele aspecten daarvan. Vaak wordt er gekeken naar de interactie tussen verschillende groepen en elites. Verder biedt Tilly een benadering die helder uiteenzet hoe een revolutie politiek gezien tot stand komt. Een van de voorwaarden is bijvoorbeeld een splijting in de politieke gemeenschap en een succesvolle machtswissel.²² Deze raamwerken zijn goed toepasbaar op de patriottenbeweging, ook in een dorpse omgeving. Dat het aristocratie-democratie debat hierbij niet centraal staat, betekent niet dat de auteurs het onbelangrijk vinden. Juist Te Brake toont aan dat zelfs een simpel boertje uit het dorpje Bathmen van de term gehoord heeft, zij het met een geheel eigen definitie.²³

Een ander toepasbaar Tilliaans concept is het 'repertoire-denken'. Hij stelt voor dat bewegingen en actoren in een politieke strijd een 'repertoire' aan opvolgende acties hebben waaruit ze kunnen kiezen, en dat deze set heel rigide kan zijn, of juist helemaal niet.²⁴ Dit idee beïnvloedde Maarten Prak, die dit onder andere gebruikte bij het vormen van een eigen benadering. Hij onderzoekt patriotten vanuit een corporatistisch perspectief, vanuit het perspectief van de vroegmoderne gilde-structuren die steden sociaal en institutioneel ordende.²⁵ De benadering is verder geïnspireerd op de Duitse sociale geschiedwetenschap, die grote

²⁰ Van Sas, 'The Patriot Revolution', 93; Daarnaast beschuldigt Klein De Wit (en Schama) ervan het 'nieuwe' eruit te filteren waardoor patriotten moderner worden afgeschilderd dan ze waren, zie: Klein, *Patriots Republikanisme*, 4.

²¹ Wel was zijn boek *Patriots and Liberators* volgens critici 'te politiek'. Bij het uitkomen van de Nederlandse vertaling, memoreert Schama dat het juist teveel sociale invloeden bevatte, en verdedigt hij grote delen van het werk van De Wit, zie: Schama, *Patriotten en bevrijders*, 10, 13.

²² Te Brake, *Regents and Rebels*, 5-6; Wayne Ph. te Brake, 'Provincial Histories and National Revolution in the Dutch Republic' in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca-London 1992) 60-90; Te Brake, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands'; De Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers*, 51-62; Zie voor de methode van Tilly en een korte observatie van hemzelf: Charles Tilly, *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford - Cambridge MA 1993) 1-20, 77; Charles Tilly, *From Mobilisation to Revolution* (New York NY 1978) 189-222.

²³ Te Brake, 'Revolution and the Rural Community', 65.

²⁴ Charles Tilly, 'Claims as performances' in: idem, *Contentious Performances* (Cambridge 2008) 1-30.

²⁵ Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 21-25.

aandacht heeft voor hoe dorpen en steden sociale verhoudingen ordenen, en de Franse school van Annales.²⁶ Vanuit deze benadering volgt dat de patriotten nog erg corporatief (lees: vroegmodern) functioneerden. Ook de door patriotten gewenste hervormingen pasten binnen dit kader. Dit betekent niet dat ze conservatief waren; patriottische hervormingseisen gingen vaak verder dan de historische situatie die ze pretendeerde te herstellen. Ze verwezenlijkten een corporatistisch ideaaltipe.²⁷ Zijn benadering heeft beperkt navolging gevonden.²⁸ Waar van De Wit en Schama gezegd wordt dat ze patriotten ‘te modern’ maakten, maakt Prak ze wellicht te ouderwets. Door het ontbreken van invloedrijke institutionele structuren als gilden, past zijn benadering minder goed bij de dorpse omgeving.

De manier waarop patriotisme onderzocht wordt veranderd met de opkomst van *new cultural history* in de jaren ‘80, een benadering die draait om betekenissen in plaats van harde feiten en structuur-denken.²⁹ Vanaf 1987 past een nieuwe generatie historici de ‘politiek-culturele benadering’ volop toe. Ze benaderen de patriottenrevolutie (en dus hun politiek) vanuit culturele uitingsvormen.³⁰ Dit kan cultuur in de enge vorm zijn, zoals letterkunde en revolutionaire symboliek, maar ook algemenere politieke uitingen.³¹ Belangrijk voor het ontwikkelen van deze benadering zijn enkele buitenlandse historici, die zelf meestal de Franse revolutie onderzoeken. Sommigen zijn sterk taal-georiënteerd, anderen onderzoeken politieke cultuur in algemenere zin.³² De Nederlandse patriottenbeweging lijkt zich hier uitstekend voor te lenen.

Ideologisch denken en de uitdrukking daarvan in de politieke pers van patriotten is misschien wel het favoriete onderwerp van cultureel-politieke historici.³³ Veel werken

²⁶ Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 20-21.

²⁷ Ibidem, 320-321.

²⁸ Bijvoorbeeld bij Thomas Poell, die onder Prak promoveerde, zie: Poell, *The Democratic Paradox*.

²⁹ Sarah Maza, *Thinking about History* (Chicago – London 2017) 185-198.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: Klein, *Patriots republikanisme*; Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (proefschrift 2003); René van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlanders, hun wereld, literatuur en cultuur 1550-1800* (Amsterdam 2024) 452-459.

³¹ Joris Oddens, ‘De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots Bataafse tijd, 1875 tot heden’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591, aldaar 579.

³² Michael Keith Baker is bijvoorbeeld sterk taalgeoriënteerd, zie: Michael Keith Baker, *Inventing the French Revolution. Essays on the French Political Culture in the Eighteenth Century* (New York NY – Melbourne 1990); Lynn Hunt kijkt breder, en concludeert dat alle uitkomsten van de Franse revolutie, de gevolgen zijn van de ontstane politieke cultuur, zie: Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley – Los Angeles – London 1984); Dit soort studies hebben enkele raakvlakken met ideeën over Mentaliteitsgeschiedenis, al is dat nog wel meer verbondenaan marxistische interpretaties, zie: Michel Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*, vert. Peter Klinkenberg en Wilfried Ulterhoeve (Nijmegen 1985).

³³ De meest bekende voorbeelden zijn: Klein, *Patriots republikanisme*; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*; Wyger R.E. Velema, *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden – Boston 2007); N.C.F. van Sas, ‘Opiniepers en politieke cultuur’, in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-

concluderen dat er een grote verandering in politieke cultuur plaatsvindt ten tijde van de patriottenbeweging, met de patriotten als de drijvende kracht daarachter. Er wordt wel verschillend gedacht over de precieze aard van de patriottische bijdrage hieraan. Is er sprake van een unieke vorm van republikenisme of is dit de transitie naar en uitvinding van de ‘moderne politiek’?³⁴

De conceptuele tegenstelling van aristocratie en democratie is ook voor politiek-culturele historici een belangrijk onderdeel van het politieke debat.³⁵ Het belang wordt vooral gezien in het gebruik en de betekenis daarvan. Klein verwacht dat de term ‘aristocraat’ in de top 10 eindigt wanneer de meest gebruikte termen in 1785 geturfd worden.³⁶

Gelieerd aan democratie, is het idee van volkssoevereiniteit erg belangrijk. Hieruit volgt dat er toegewerkt moet worden naar een democratische staatsvorm via representatie, al moet hier geen algemeen kiesrecht bij voorgesteld worden.³⁷ Een ander centraal idee was dat van grondwettige herstelling. Patriotten hoopten oude grondwetten te kunnen herstellen en vrijmaken van aristocratische invloeden, waarna de republiek weer beter zou gaan functioneren. Op enig moment, door de één rond 1785, door de ander tussen 1787 en 1795 geplaatst, werd echter duidelijk dat dit geen oplossing zou leveren en dat hun politieke wensen eigenlijk niet op oude grondwetten te stoelen waren.³⁸ Rond 1785 wordt ook een breuk in de patriottische beweging gezien tussen aristocratische patriotten.³⁹ Dit onderscheid werd eerder al door De Wit gemaakt.⁴⁰

130; N.C.F. van Sas, ‘Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen’ in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 174-184; Van Sas, ‘The Patriot Revolution: New Perspectives’; Niet alleen Van Sas noemt het belang van patriottische pers, zie bijvoorbeeld: Joost Rosendaal, *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012) 236-237; Orangistische pers is ook onderzocht, zie bijvoorbeeld: Wyger Velema, ‘Elie Luzac and two Dutch revolutions: The evolution of Orangist Political Thought’ in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca-London 1992) 123-146.

³⁴ Klein benadrukt het unieke karakter, terwijl Van Sas het als transitie naar moderne politiek ziet, zie: Klein, *Patriots republikenisme*, 284-285; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 175-176, 191-192.

³⁵ Eerder bleek al hoeveel belang hieraan wordt gehecht door verschillende sociale historici, zoals: Palmer, *The Age of Democratic Revolution*; Schama, *Patriotten en bevrijders*; de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*.

³⁶ Klein, *Patriots Republikenisme*, 227.

³⁷ Ibidem, 285-287.

³⁸ Velema en Klein gaan uit van rond 1785, terwijl Sas het in de periode tussen 1787 en 1795 plaatst, zie: Velema, ‘Dutch Constitutionalism’, in: idem, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch Political Thought* (Leiden – Boston 2007) 179-201, aldaar 185-188; Klein, *Patriots republikenisme*, 252-253; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 280-281.

³⁹ Rosendaal, *Bataven!* 15; Ook Klein lijkt dit onderscheid te maken door specifiek te spreken over democratische patriotten, zie: Klein, *Patriots republikenisme*, 286; Publiekshistoricus Luc Panhuysen stelt dit onderscheid geografisch voor, de westelijke (Hollandse) patriotten zijn in zijn ogen ‘aristocratisch’, terwijl de oostelijke (Overijsselse) patriotten ‘democratisch’ waren, zie: Luc Panhuysen, *De Burgerbaron. Johan Derk van der Capellen en het begin van de democratie* (Amsterdam – Antwerpen 2024) 174.

⁴⁰ De Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848*, 12.

Ander politiek-cultureel werk richt zich minder op het politiek denken, zoals een werk van Joost Rosendaal. In *Tot nut van Nederland* richt hij zich bijvoorbeeld uitgebreid op lokale actoren in de dorpen rondom en het stadje Heusden. Deze aandacht werpt een nieuw licht op de beweegredenen van lokale actoren om deel te nemen aan revolutie: onvrede over bestuurlijke excessen waar de bevolking mee te maken krijgt maar ook de oneerlijke behandeling van bepaalde groepen, zoals de katholieken.⁴¹ Het belang van anti-orangistische politiek ondergraaft hij, terwijl andere historici dit juist centraal neigen te stellen.⁴² Opvallend is dat ideologische aspecten als volkssoevereiniteit niet de voornaamste oorzaak lijken te zijn. Deze studie laat zien dat een politiek-culturele benadering goed samengaat met bijvoorbeeld sociaalhistorische ideeën.⁴³

Tot Nut van Nederland onderscheidt zich echter vooral door haar aandacht voor patriotten op het platteland. Er was al veel aandacht voor lokale patriottenrevoluties, maar doorgaans betreft dit stedelijke patriotten.⁴⁴ Patriottische bewegingen in dorpen komen er echter zeer bekaaid vanaf. Daarvoor moet teruggevallen worden op een enkele studie van buiten het vakgebied.⁴⁵ Ook hier blijken lokale problemen bepalend te zijn: vooral de lokale economie, maar ook bestaande conflicten vertaalden zich in partijkeuze. Ideologische motivatie raakt zo uit beeld.⁴⁶

⁴¹ Rosendaal, *Tot Nut van Nederland*, 236-238; Ouder werk laat echter zien dat er geen volledige emancipatie van katholieke burgers of de katholieke kerk gewenst was, zie: A.W.M.F.M. van de Sande, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, Joost Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 112-121, aldaar 115.

⁴² Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 235; Ook de Wit is hier kritisch op, hij stelt dat antiorangistische politiek alleen iets van de 'oppositionele regent' was, zie: De Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 12; Anderen lijken de strijd tussen orangist en patriot impliciet centraal te stellen, zie bijvoorbeeld: Velema, 'Revolution, counterrevolution and the stadholderate', in: idem, *Republicans, Essays on Eighteenth century Dutch Political Thought* (Leiden – Boston 2007).

⁴³ Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad', 579.

⁴⁴ Van Sas noemt de patriottenopstanden in de eerste plaats een 'stedelijk fenomeen', zie: Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 223; Zie bijvoorbeeld voor Utrecht, Den Bosch, Deventer (gecombineerd met Zwolle en Kampen), Gouda, Leiden en Amsterdam: Van Hulzen, *Utrecht in Beroering*; Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*; Te Brake, *Regents and Rebels*; Knoops, *Gouda 1787*; De Jong, *Weldenkende burgers en oranjeliefhebbers*; Poell, *The Democratic Paradox*.

⁴⁵ Te Brake heeft wel eens gekeken naar revolutie op het platteland, maar dit betreft geen diepgaande integrale studie, zie: Te Brake, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands'; Wayne Ph. te Brake, 'Burgers en Boeren in the Dutch Patriot Revolution' in: Th.S.M. van der Zee, Joost Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 84-99; Antropoloog Tom Nieuwenhuis deed een studie naar dorpen nabij de Zaanstreek, zie: Tom Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen Durgerdam Ransdorp en Holisloot drie Waterlandse dorpen in de Patriottentijd en de Bataafs Franse tijd 1780-1813* (proefschrift; Amsterdam 1986).

⁴⁶ Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen*, 129.

Dit onderzoek

De in heden en verleden gebruikte benaderingen gebruiken doorgaans slechts een enkel perspectief en iedere historicus lijkt een ‘eigen’ verklaring voor de opkomst van patriotten te willen presenteren. Deze verklaringen lopen behoorlijk uiteen. Het komt voort uit 1) de strijd tussen aristocraten en democraten, eventueel als onderdeel van een marxistische klassenstrijd. Of 2) vanuit het corporatistische stedelijke systeem, wat nog niet meteen een verklaring is voor de beweegredenen van patriottische burgers maar wel hun succes verklaart. Het kan ook 3) voortkomen vanuit een verlicht-republikeinse ideologie die zich verspreidt met een radicale verandering in politieke cultuur. Hier zijn nog contextuele oorzaken aan toe te voegen, zoals corruptie, lokale verhoudingen of economische omstandigheden.⁴⁷

Hoe al deze oorzaken zich tot elkaar verhouden is echter onduidelijk. Is er een bepaalde basis, vormen begrippen uit bepaalde benaderingen een randvoorwaarde? Om een eerste stap te zetten kiest dit onderzoek ervoor zowel sociale vragen als politiek-culturele analyse toe te passen. Op basis van de casus Westzaandam moet duidelijk worden op welke manier verschillende oorzaken bijdroegen aan de patriottische activiteit daar.

Voor Westzaandam is gekozen omdat de patriotse activiteit daar groot was, terwijl er geen sprake was van een lastige relatie met de stadhouder of Staten. Daarnaast is het een type plaats dat vrijwel niet onderzocht is. Aan de ene kant is het geen stad, dat geldt voor het leeuwendeel van onderzochte plaatsen wel, en aan de andere kant is het geen klein agrarisch dorp, zoals de enkele onderzochte dorpen vaak wel zijn. In plaats daarvan is het groter dan sommige steden en economisch zeer bedrijvig. De casus is niet per se representatief voor de gehele streek, maar het stelt ons wel in staat om duidelijke conclusies te trekken die getoetst kunnen worden in verder onderzoek.

Het patriotisme in de Zaanstreek is sinds de 19^e eeuw nooit uitgebreid onderzocht.⁴⁸ Wel is het kort aangestipt door Aris van Braam, een Zaanams bestuurskundige die net als een tweede lokaal academicus veel kwantitatief-historisch onderzoek naar de streek heeft gedaan tussen 1945 en 2000.⁴⁹

⁴⁷ Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 236-238; Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen*, 129, 184-185.

⁴⁸ Jacob Honig Jsz. Jr., *Geschiedenis der Zaanlanden. Tweede deel* (Haarlem: J.J. Weeveringh [c.a. 1849]) 211-230.

⁴⁹ Een greep uit hun werk: A. van Braam, *Burgemeesters en vroedschappen van Westzaandam 1640-1794* (Zaandam 1994); A. van Braam, *Bloei en verval van het economisch-sociale leven aan de Zaan in de 17de en 18de eeuw* (Wormerveer z.j.); A. van Braam, *Westzaandam in de tijd van de Republiek* (Zaandam 1978); Hart, ‘Zaandam in de Franse tijd’.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: “Wat voor oorzaken had de patriotse activiteit in Westzaandam tussen 1784 en 1787?” Patriotse activiteit is een breed begrip, waar allerlei patriotse bezigheden onder begrepen worden. Van een publieke vaandeluitreiking, tot een provinciale vergadering van patriotse burgers, naar het meepraten in de lokale regering. Hoewel veel onderzoek naar patriotten als nationaal fenomeen eerder begint,⁵⁰ dateert het meeste lokale bronmateriaal vanaf 1785. Daarom is het relatief rustige jaar 1784 als startpunt gekozen. De analyse rondt af bij de val van de patriottische bolwerken in 1787.

Om tot een antwoord te komen op de hoofdvraag, worden verschillende deelvragen (elk in een eigen hoofdstuk) behandeld. Het eerste hoofdstuk draait om de vraag: “Hoe ontstond het Westzaandam van 1784 geografisch, demografisch, economisch en politiek-institutioneel?” Dit moet een goed beeld opleveren van de lokale omstandigheden, wat helpt patriotse gedragingen te verklaren. Dit wordt gedaan op basis van secundaire literatuur en aangevuld door enkele primaire bronnen, zoals oude boekwerken over staatsindeling en volkstellingen of economische enquêtes uit de Bataafse tijd. De analyse steunt lichtjes op principes van *de Annales-school*, door eerst te kijken naar de vrijwel onwaarneembare termijnwerking van geografische ontwikkelingen, daarna naar demografische ontwikkelingen, de iets grilligere economische ontwikkelingen en uiteindelijk de snel ontwikkelende politieke dynamieken.⁵¹ Hoofdstuk 1 beperkt dat laatste wel tot de meer lange termijn-politiek, omdat hoofdstuk 2 de politieke actualiteit van 1785-1787 zal behandelen.

Het tweede hoofdstuk beantwoordt de volgende deelvraag: “Wat voor politieke ontwikkelingen vonden plaats tussen 1785-1787 in Westzaandam?” Om tot een antwoord te komen worden Tilliaanse begrippenkaders rondom *collectieve actie* en revolutie toegepast. In het kort gaat Tilly er vanuit dat voor *collectieve actie* een groep uitdagers (*contenders*) nodig is die middelen mobiliseert, zich organiseert en soms coalities vormt om de regering uit te dagen. Dit kan uitlopen op revolutie wanneer deze uitdagers pretenderen staatsmacht te bezitten en hierin gesteund worden door een deel van de bevolking, zonder dat de regering ze hierin tegen kan (of wil) werken.⁵² Het vormt een nuttig raamwerk om de gebeurtenissen tussen 1785 en 1787 te analyseren. Belangrijke bronnen zijn de resolutieboeken van de regenten van Westzaandam en enkele egodocumenten, die veel feitelijke informatie bevatten over de gehele onderzoeksperiode.

⁵⁰ Vaak in 1780 of iets daarvoor, zie bijvoorbeeld : Geyl, *De patriottenbeweging*; Klein, *Patriots republikenisme*.

⁵¹ Maza, *Thinking about History*, 168-171.

⁵² Zie voor de theorie van collectieve actie: Tilly, *From Mobilization to Revolution*; Zie voor zijn omschrijving van ‘repetoires’: Tilly, ‘Claims as performances’; Er is ook gekeken naar Rudolf Dekkers conceptualisatie van oproer, maar doordat hier een geweldsvereiste in zit waar incidenten in de Zaanstreek niet aan voldeden, bleek het niet toepasbaar. Zie: Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982) 12-13.

Hoofdstuk drie geeft antwoord op de vraag: “Welke belangen worden uitgedragen in politieke uitingen van Westzaandamse patriotten?” Dit gebeurt op basis van bronnen die een hoog politiek gehalte hebben, zoals verzoekschriften en toespraken. Ook enkele egodocumenten en brieven zijn relevant. Blijken zal hoe belangrijk bepaalde patriottische concepten waren voor Zaanse patriotten en welke belangen ze actief uitdroegen. Denk bijvoorbeeld aan het anti-orangistische component dat door sommige historici betwijfeld wordt.⁵³

In het vierde hoofdstuk wordt de volgende vraag behandeld: “Hoe lagen de verhoudingen tussen de dorpse regenten en patriotse leiders?” Hierbij wordt gekeken naar religie, economische welvaart en waar mogelijk werk of functie. Ook worden onderlinge banden geanalyseerd op basis van het resolutieboek, notariële akten en stamboomonderzoek. Demografische achtergrond wordt achterhaald door middel van indexen op de doop- en trouwboeken van verschillende religieuze gemeenschappen en de indexen op de trouwimposten. Bij selectie van deze geloofsgemeenschappen is gekeken naar alle gemeenschappen in Westzaandam en relevante gemeenschappen in Oostzaandam en Kalf. Patriotse gezindheid wordt vastgesteld op basis van rekwest- en akteondertekening en de ledenlijsten van het exercitiegenootschap.

Het laatste hoofdstuk geeft antwoord op de vraag: “Wat voor demografische achtergrond hadden patriotsgezinden in Westzaandam?” Er wordt gekeken naar religieuze affiliatie en welvaart. Onder patriotsgezinden verstaat dit onderzoek mensen die de twee belangrijkste patriotse documenten hebben ondertekend, dit wordt in het hoofdstuk verder toegelicht. Methodisch wordt de demografische achtergrond op dezelfde wijze uitgezocht als in hoofdstuk 4.

Deze hoofdstukken moeten samen zowel sociaaleconomische als ideologische verklaringen vinden voor de opkomst van de patriotten in Westzaandam. Daarmee bevindt deze scriptie zich op het snijvlak van sociaalhistorische en politiek-culturele benaderingen. Door deze brede benadering kunnen verschillende verklaringen vergeleken worden. De verwachting is dat lokale en sociale verhoudingen bepalend zijn, zoals de staat van de economie en het achterstellen van bepaalde geloofsgroepen. De kans is groot dat patriotten vooral steun vinden onder de rijkere middenklasse, zoals elders vaak het geval is.⁵⁴ Ideologie zal ook meespelen, maar in mindere mate. Wanneer een duidelijk beeld bestaat van de oorzaken achter de opkomst van patriotisme in Westzaandam, zal dit ook naar een beter begrip van de opkomst van het patriotisme in Nederland leiden. Dit is niet alleen academisch relevant, maar kan door een spiegel

⁵³ Rosendaal ziet de tegenstelling oranje-patriot als ontoereikend, en noemt een deel van de anti-orangistische acties ‘symboolpolitiek, zie: Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 235; Volgens De Wit zijn enkel de regenten anti-oranje, patriotse burgers vooral antiaristocratie, zie: De Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland*, 12.

⁵⁴ Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 168-172.

voor te houden ook leiden tot een beter begrip van de opkomst van politieke bewegingen die vandaag de dag de *status quo* uitdagen.

Hoofdstuk 1 – Westzaandam omstreeks 1784

Geografie

Afbeelding 1.1 - De Zaanstreek in 1794. Bron: NHA, KPNH 265.

De Zaanstreek bestaat uit een gebied dat lange tijd ingesloten werd door het water. Het lag feitelijk op een schiereiland. Samen met het noorden van Holland werd de streek voor de inpoldering van het IJ met een strook van slechts enkele kilometers breed verbonden aan het vasteland. De Wormer in het noordoosten en de Krommenie in het noordwesten bakenden de streek verder af. Het gebied werd doorsneden door een rivier: de Zaan.

De streek krijgt in de late middeleeuwen vorm, toen de IJ- en Zeedijk werden aangelegd. De kleine bevolking concentreert zich op de hoger gelegen veengronden en de IJ-dijk.⁵⁵ Daarvoor

⁵⁵ A. van Braam, 'De Zaanstreek. Overwoekerd agrarisch landschap', in: M. Kranenburg-Lycklama, à Nijeholt, F.J. Kranenburg, D.H. Couvée, Gerbrand de Jong en A.J. Kölker, *Het veranderend gezicht van Noord-Holland. Beelden van dorpen en steden, water en land uit de provinciale atlas* (Amsterdam 1976) 60-75; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek naar demografische*

is de streek lange tijd, tussen de tweede en de tiende eeuw, vrijwel onbewoond geweest. In de middeleeuwen ontstaat de eerste generatie dorpen, waaronder Oost- en Westzaan.⁵⁶

Uit die dorpen ontstaan nieuwe nederzettingen. Hoe dit proces op gang kwam en waar de nieuwe bewoners vandaan kwamen is onduidelijk. Aangenomen wordt dat vanuit Oostzaan in de middeleeuwen onder andere (Oost-)Zaandam ontstaat aan de Zaan. Later ontstaat Westzaandam uit Oostzaandam. De literatuur licht niet toe op welke manier Westzaandam ontstond, maar vermoedelijk doordat bewoners het dorp uitbreidde aan de dijk aan overkant van de rivier. De nieuwe generatie dorpen volgt de dijken die rond dezelfde tijd aangelegd worden.⁵⁷ In de 17^e eeuw verandert het landschap ingrijpend met de drooglegging van de Wormer, Engewormer, Schaalsmeer en Starnmeer.⁵⁸ De bevolking begint ook toe te nemen, waardoor een deel van de lintdorpen door bebouwing haaks op het 'lint' in 'visgraatdorpen' verandert, wat de dorpen tot de 20ste eeuw zal blijven typeren.⁵⁹

Een blik op een kaart uit 1794 geeft een goed overzicht van hoe het gebied eruitzag. De lint- of visgraatachtige karakteristiek is bij Westzaandam goed zichtbaar. Veel van de dorpen lopen in elkaar over.⁶⁰

Demografie

Westzaandam was in 1795 veruit het grootste dorp in de banne, met 5.179 inwoners. Dat is ruim twee keer zoveel als Westzaan. De meeste andere dorpen hadden tussen de 1.500 en 2.000 inwoners.⁶¹ De regio heeft in de decennia voorafgaand aan de patriottische activiteiten grote krimp doorgemaakt. Waar in het jaar 1688 in Zaandam (Oost- en Westzaandam gecombineerd) 20.000 mensen woonden, waren dat er in 1795 misschien net 10.000.⁶²

Binnen Westzaandam waren verschillende christelijke denominaties aanwezig. In 1778 was 68% van de Westzaandammers gereformeerd (later is dat Nederlands Hervormd gaan heten).

en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw I (Wageningen 1972) 19.

⁵⁶ A. van Braam e.a. eds., *Historische Atlas van de Zaanlanden. Twintig eeuwen landschapsontwikkeling* (Wormerveer 1970) 15; Op enig moment is er ook een dorp Zaanden geweest, maar dat is door de Friezen verwoest in 1155, zie: Isaak Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden; agtste deel, zynde het vervolg der beschryving van Holland* (Amsterdam: s.t. 1750) 320.

⁵⁷ Van Braam e.a. eds., *Historische Atlas van de Zaanlanden*, 15.

⁵⁸ Van Braam, 'De Zaanstreek', 64-65.

⁵⁹ Ibidem, 65.

⁶⁰ NHA, *KPNH* 265.

⁶¹ Om precies te zijn telde Westzaandam, Westzaan, Wormerveer, Koog, Zaandijk en Westknollendam; 5.179, 2.274, 2.084, 1.626, 1.480 en 90 inwoners. Zie: J. van Haeften, *Volkstelling in de Nederlandsche Republiek uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland* (Den Haag: Landsdrukkerij 1796) 49.

⁶² Jonathan Israel, *De Republiek. 1477-1806*, vert. Bert Smilde (9e druk; Franeker 2020) 1109; Van Haeften, *Volkstelling in de Nederlandsche Republiek*, 49.

De doopsgezinden waren met 19% een minderheid van formaat, katholieken en lutheranen waren ieder goed voor 7%.⁶³ Cijfers uit omliggende decennia laten zien dat deze verhoudingen niet statisch waren, voornamelijk onder doopsgezinden is een afname te zien, wat toegeschreven wordt aan een laag geboortecijfer en veel gemengde huwelijken.⁶⁴ De sterke fluctuatie bij de gereformeerden kan het resultaat zijn van een probleem in de vergelijking, het zijn cijfers van verschillende onderzoekers. Het is natuurlijk ook mogelijk dat er om andere redenen fluctuaties waren.

Tabel 1.1 – Demografische aandelen religieuze stromingen Westzaandam, 1742-1809

	Gereformeerd	Doopsgezind	Katholiek	Luthers
1742	59%	25%	7%	9%
1778*	68%	19%	7%	7%
1809	64%	14%	10%	10%

*Deze cijfers komen uit een ander onderzoek, met wellicht een andere methodiek.

Bron 1742 & 1809: Hart, 'Zaandam in de Franse tijd' 40-41; Bron 1778: GAZ, *WAB* 60, aldaar notitie 108.

Westzaandam kende een zelfstandige gereformeerde gemeente, niet verbonden aan die van Westzaan of Oostzaandam.⁶⁵ De predikanten van de gereformeerde kerken vielen onder de classis Haarlem.⁶⁶ Er waren daarnaast twee doopsgezinde gemeenten. Een 'verenigde gemeente', vermoedelijk bestaande uit zowel Friese en Waterlandse doopsgezinden, en een Friese gemeente. In de dorpen eromheen lagen meerdere doopsgezinde gemeenten.⁶⁷

Katholieken waren er ook. Rooms-katholieken konden lange tijd niet meer in hun eigen dorp terecht, omdat de schuilkerk in het bezit gekomen was van de oudkatholieken, nadat de gemeente uiteenviel. Sinds 1784 is er echter een nieuwe schuilkerk in gebruik genomen in het naburige Oostzaandam, dankzij een welwillend dorpsbestuur.⁶⁸

De lutheranen waren vanaf de 17^e eeuw actief in Westzaandam, en weten dankzij eigen handelen en een beschermend optreden door de banneregering te blijven bestaan wanneer de

⁶³ GAZ, *WAB* 60, aldaar notitie 108.

⁶⁴ Hart, 'Zaandam in de Franse tijd', 40-41.

⁶⁵ In 1938 gaan de kerken van Oost- en Westzaandam pas weer samen, nadat ze in 1640 losgemaakt worden, zoals terug te zien is in de ontsluiting van het archief, zie: GAZ, *NHZdm* inleiding.

⁶⁶ Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden*, 306-308.

⁶⁷ Westzaan en Wormerveer kenden allebei zowel een Waterlandse als Friese gemeente. Koog en Zaandijk kende samen ook een verenigde gemeente, zie: GAZ, *DgWzd* 3, F.III.

⁶⁸ Gebaseerd op een lokaal onderzoekje van Kapelaan B. Voets, zie: B. Voets, 'Iets over Katholieke schuilkerkjes in de Zaanstreek', J.W. Groesbeek, G.J. Honig, F. Mars, J.W. van Sante en D. Vis eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Tweede jaargang* (Wormerveer 1947) 368-374.

(gereformeerde) classis van Haarlem via de Staten van Holland de pijlen op de gemeenschap richt. Lutherse prediking was namelijk op het platteland verboden. De baljuw, onder gezag van de Staten, kon echter niet optreden omdat dit onder civiele rechtspraak viel, wat toekwam aan het gerecht van de banne. De Lutherse gemeente bestond voor een relatief groot deel uit immigranten.⁶⁹

In de welvaartsverdeling zijn de christelijke minderheden oververtegenwoordigd in de allerhoogste inkomens. Hiervan lijken de doopsgezinden in het algemeen het hoogste welvaartsniveau te genieten.⁷⁰ Tussen gereformeerden en doopsgezinden werd weinig getrouwd. Hierdoor ontstonden volgens Braam twee elites, een doopsgezinde en gereformeerde. Binnen deze elites bewogen zich zowel kooplieden en vrije beroepen zoals doctoren en notarissen.⁷¹ Ten opzichte van 1679, is de welvaart in 1780 beter verdeeld. Op beide momenten is de arme onderklasse erg groot, maar het aantal superrijken neemt af en de rijke middenklasse neemt toe.⁷²

Economie

De Zaanstreek heeft voor 1784 grote welvaart gekend. Tot in de 15^e eeuw kwamen bewoners vooral rond van vis- en vogelvangst, aangevuld met primitieve landbouw.⁷³ Economisch leefde de regio in de 16^e en 17^e eeuw op. Eerder hadden bewoners zich in de streek al beziggehouden met haringvaart en binnenscheepvaart. Aan het begin van de 17^e eeuw leverde de regio steeds meer schippers en kooplieden. Er ontstonden allerlei industrieën gerelateerd aan de zeevaart. Scheepsbouw, beschuitbakkerijen, touwslagerijen en zeildoekweverijen bijvoorbeeld. Hieruit ontstonden andere sectoren, zoals de houtzagerij, meelmalerij en hennepklopperij. De houtzagerij leverde naast hout voor schepen, ook hout voor de bouw van woningen, pakhuizen en molens.⁷⁴ Afnemers van die schepen waren onder andere walvisvaarders, een veel beoefende

⁶⁹ S. Hart, 'Schetsen uit de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Zaandam. Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van haar kerkgebouw', J.W. Groesbeek, S. Hart, G.J. Honig, F. Mars, en J.W. van Sante eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Vierde jaargang* (Wormerveer 1949) 333-340, 370-378; A. van Braam, 'Statistisch onderzoek naar de herkomst van de lidmaten der Evangelisch-Lutherse gemeente te Zaandam, 1675-1800', J.W. Groesbeek, S. Hart, G.J. Honig, F. Mars, en J.W. van Sante eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Vierde jaargang* (Wormerveer 1949) 341-344.

⁷⁰ GAZ, WAB 60, notitie 108; Van Braam, *Westzaandam in de tijd van de Republiek*, 94.

⁷¹ Van Braam, *Westzaandam in de tijd van de Republiek*, 98-99.

⁷² Ibidem, 89-91.

⁷³ Van Braam, *Bloei en verval*.

⁷⁴ Van Braam e.a. eds., *Historische Atlas van de Zaanlanden*, 35-36.

nijverheid in de Zaanstreek.⁷⁵ Veel van deze ontwikkelingen begonnen in de tweede helft van de 17de eeuw, resulterend in een bloeiperiode van de Zaanse economie tussen 1700-1750.⁷⁶

Hierop volgt een tijd van achteruitgang. In het verleden zijn verschillende verklaringen aangedragen. Sommigen zijn dubieus, zoals het idee dat de Hollandse koopmannen in alle welvaart te zelfvoldaan zijn geworden en vervielen in ‘zedenederf’.⁷⁷ Deterministisch wordt besloten dat na een tijd van bloei, ook een tijd van neergang ‘moet’ komen.⁷⁸

Andere redenen zijn plausibeler. Het verval van de Amsterdamse stapelmarkt en Amsterdams protectionisme heeft grote invloed gehad. Die maakte de verkoop van beschuit aan Amsterdam bijvoorbeeld bijna onmogelijk. Ook op de scheepsbouw had die invloed, al wisten de Zaanse werven zich lang staande te houden dankzij de lagere plattelandslonen.⁷⁹ Deze tendens komt ook terug in onderzoek naar de Nederlandse oorlogsvloot, die maar beperkt schepen kocht in de Zaanstreek omdat haar bestuurders de belangen van stedelijke scheepsbouwers nooit uit het oog verloren.⁸⁰ Buitenlandse concurrentie was een ander probleem. Walvisvaarders kregen naast de gevolgen van overbevissing te kampen met hevige Engelse concurrentie. Daar werden invoertarieven geheven op walvisproducten en tegelijkertijd werden Engelse walvisvaarders gesubsidieerd. Ook de houtzagerij werd enorm getroffen toen Engeland importheffingen invoerde op wagenschot (houtproduct) en de sectoren die veel hout afnamen tegelijkertijd kleiner werden.⁸¹

Juist de houthandel, scheepsbouw en walvisvaart waren belangrijke sectoren in de streek. In een periode van 80 jaar halveerde het aantal houtzaagmolens. Waar in 1731 in Oostzaandam nog 46 zaagmolens geteld werden, waren dit er in 1806 nog maar 18. De laatste nieuwe molen wordt in 1785 gebouwd, de vijfde in een periode van 22 jaar. In diezelfde periode verdwijnen er 9, en tussen 1789 en 1803 zullen er nog 20 verdwijnen.⁸² Tussen 1731 en 1808 verdween in West-Zaandam meer dan de helft van de houtzaagmolens, maar andere molen-sectoren wisten zich redelijk te handhaven.⁸³

⁷⁵ A. van Braam, ‘Over de omvang van de Zaanse scheepsbouw in de 17^e en 18^e eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 24:1 (1992) 33-49, aldaar 35.

⁷⁶ Van Braam, *Bloei en verval*, 35-36.

⁷⁷ Ibidem, 120; Het idee van een maatschappij die ten ondergaat aan decadentie leefde echter breder, en zijn onder andere door Simon Schama beschreven en onderbouwd. Tegenwoordig wordt deze argumentatie echter terzijde geschoven, zie: Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 tot the Present* (New York 2008) 52-54.

⁷⁸ Van Braam, *Bloei en verval*, 120.

⁷⁹ Ibidem, 127-132.

⁸⁰ Victor Enthoven, ‘Een moeizaam huwelijk. De oorlogsvloot en de Zaanse scheepsbouw rond 1673’ *Marineblad* 42:1 (2024) 26-33.

⁸¹ Van Braam, *Bloei en verval*, 133-140.

⁸² Ibidem, 18-19.

⁸³ Hart, ‘Zaandam in de Franse tijd’, 48.

De scheepsbouw lijkt ook flink af te nemen. Aan het begin van de 18^e eeuw waren er ongeveer 26 werven. Dit kunnen er in de hoogtijdagen van de 17^e eeuw twee keer zoveel geweest zijn. In 1794, dus voordat de Bataafse omwenteling en het continentale systeem van invloed konden zijn, waren er nog maar drie in bedrijf. Rond 1784 was de ineensstorting van deze sector dus al een feit, maar de verkoop schoot in de jaren '80 nog een laatste keer omhoog. Volgens de literatuur had dit trekken van een uitverkoop, een mogelijke samenhang met de Vierde Engelse Oorlog is niet onderzocht.⁸⁴ In 1803 is er slechts één schip in aanbouw, in 1811 stond het nog steeds op stapel.⁸⁵ Het aantal walvisvaarders neemt ook gestaag af vanaf de jaren 60 van de 18e eeuw.⁸⁶

In grote lijnen komt dit overeen met de landelijke economie, die rond 1750 begint in te zakken. Dit komt mede door de groei van industriële bedrijvigheid in Engeland, Duitsland en de zuidelijke Nederlanden, de opkomst van protectionistische handelspolitiek en een handelselite die steeds meer in buitenlandse activiteiten investeerde.⁸⁷ Tussen de jaren '50 en '80 namen de reële inkomens ook af, maar de keldering vindt pas plaats vanaf het midden van de jaren '90.⁸⁸ Lokaal voelde eigenaars van verschillende soorten productieplaatsen sinds het einde van de jaren '80 pas echt de welvaart wegglijpen, met de gevolgen van de Franse inval als genadeslag.⁸⁹ In 1795 schrijft een Westzaandammer: "dit jaar is wonderlijk en werkeloos door gebracht. De straaten kriede dagelijks van bedelaars. Niet alleen van de zee kant en anderen plaatsen maar zelfs van de zaankant, geen hier ongewoon was. Men plagt altijd te zeggen die aan de zaan werken wil, en onverschillig is wat, kan altijd wat verdienen. Maar nu was voor veel niet te verdienen al wilden zij nog soo graag."⁹⁰

Politiek-Institutioneel

Westzaandam lag in de ambachtsheerlijkheid (ook banne genoemd) van Westzaan. Een banne vormde "een complex van bestuurlijke, juridische en andere rechten in een nauwkeurig omschreven gebied." Deze rechten kwamen de graaf en later de Staten van Holland toe. Tussen heerlijkheden kan onderscheid gemaakt worden tussen 'ambachtsheerlijkheden', die alleen

⁸⁴ Van Braam, 'Over de omvang van de Zaandamse scheepsbouw' 38-43.

⁸⁵ J. Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam* (Koog aan de Zaan 1948) 157.

⁸⁶ Van Braam, *Bloei en verval*, 12-13.

⁸⁷ Israel, *De Republiek*, 1102-1105.

⁸⁸ Jan de Vries en Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge – New York 1997) 629.

⁸⁹ NHA, *GBNH* 200, aldaar de lijsten van Westzaandam.

⁹⁰ GAZ, *B1* 16153, aldaar na de beschrijving van september.

civiele rechtspraak deden, en ‘hoogheerlijkheden’ die zelf lijf- en doodstraffen mochten opleggen, en zich dus bezighielden met criminele rechtspraak.⁹¹

Ambachtsheerlijkheden vielen onder een baljuwschap voor de criminele justitie. De baljuw vervolgde criminelen en sprak recht met 7 leenmannen. Samen vormden ze de ‘vierschaar’, die in het baljuwschap van Blois, waar de banne Westzaan onder viel, in Beverwijk zetelde. Het baljuwschap is bevoegd om lijf- en doodstraffen uit te spreken. De leenmannen kwamen uit de heerlijkheden die onder het baljuwschap vielen. Ze zijn niet helemaal hetzelfde als de middeleeuwse feodale heren, maar konden wel in bezit zijn van de ‘rechten’ van een heerlijkheid.⁹²

In de banne van Westzaan was dat niet helemaal het geval. De banne was namelijk sinds de koop in 1729 in bezit van de banneregering zelf.⁹³ Dat was mogelijk doordat de Staten van Holland, die veel heerlijkheden bezat, vanaf 1721 heerlijkheden gaat verkopen. Bijna een vijfde werd door zittende bestuurders van heerlijkheden gekocht.⁹⁴ De aankoop verliep wat stroef doordat Westzaandam dwarslag. Dit toen al grote dorp met maar kleine representatie in het bannebestuur, hoopte tijdens de koop grotere regeringsinvloed af te kunnen dwingen en een einde te maken aan de Westzaanse meerderheid.⁹⁵ Dit is echter niet gelukt.⁹⁶ Door de aankoop van de ambachtsheerlijkheid genoot de banne Westzaan behoorlijke zelfstandigheid. Bestuur kon ‘onderling’ geregeld worden. Ten opzichte van Utrecht en Overijssel, waar de stadhouder verregaande invloed genoot, is dat een groot verschil.⁹⁷

De regering van de heerlijkheid bestond uit zeven schepenen, komend uit alle dorpen van de Banne met uitzondering van Westknollendam. Verder zitten er in het bannebestuur een schout en heeft de banne sinds de aankoop twee secretarissen. Een hiervan woont in Westzaan, de ander in Westzaandam. Hier bovenop telde de banne 16 vroedschappen, een soort raadsleden,

⁹¹ Een definitie geleend uit: Yvonne Bos-Rops en Herman Oost, ‘Hollandse heerlijkheden en de vindplaats van hun archieven. Een eerste aanzet’, in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck eds., *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2007) 107-110, aldaar 108.

⁹² Arjan Nobel, ‘Heerlijkheden in Holland. Een historiografische en historische verkenning’ in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck eds., *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017) 15-52, aldaar 20-21; Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden*, 306-308.

⁹³ Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden*, 306-308.

⁹⁴ Bijna driekwart vallen in particuliere handen, veel anderen worden door steden gekocht, zie: Nobel, ‘Heerlijkheden in Holland’, 30-31.

⁹⁵ GAZ, AGZ 273.

⁹⁶ Simon Jongewaard Jr., *Iets over de constitutie en het bestuur van den banne en ambachts-heerlykheid Westzaanen, voor de omwending in den jaare 1795* (Westzaan: W. Bruin 1796) 3-11.

⁹⁷ Dat blijkt al uit de regeringsreglementen die de stadhouder een belangrijke rol in de aanstelling van stedelijke regenten gaf, zie: *Ordre en Reglement, waer naer de regeringe van Overysseel in het toekomende sal worden beleyt* (s.l.: s.t. 1675); *Ordre en reglement waer naer de regering in de provincie van Utrecht in het toekomende sal worden bestelt* (s.l.: s.t. 1674); Deze dynamiek stond centraal in de bachelorscriptie van de auteur, zie: Aron van Iperen, *Volksoevereiniteit verankerd. Idealen worden werkelijkheid* (Bachelor-eindwerkstuk geschiedenis, Utrecht 2024) 21-23.

waarvan acht uit Westzaan komen, vier uit Westzaandam, en vier uit Zaadijk, Koog en Wormerveer tezamen. Dezelfde verhouding werd op de 7 schepenenambten toegepast, alleen is dit niet zo makkelijk door vier te delen. Om dit op te lossen werd er een ingewikkelde verdeelsleutel toegepast waardoor ieder jaar de samenstelling iets varieerde.⁹⁸

Tabel 1.2 – Verdeling publieke functies in de Banne Westzaan, tot 1795

	Westzaan	Westzaan-Dam	Zaadijk, Wormerveer*
Schepenen (jaar a)	3	2	2
Schepenen (jaar b)	4	2	1
Schepenen (jaar c)	3	2	2
Schepenen (jaar d)	4	1	2
Vroedschappen	8	4	4

*Zaadijk en Wormerveer werden geacht namens Koog te acteren. Gehucht Westknollendam kende geen representatie.

Bron: Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden*, 322-324.

De schepenen en vroedschappen op banne-niveau vormden, soms met ‘assistenten’, het dorpsbestuur in het dorp waar ze vandaan kwamen. De schout uit de jaren 1780 memoreert na de Bataafse omwenteling dat het problematisch was dat deze regenten het dorpsbelang voor het bannebelang stelden.⁹⁹ Sowieso zijn er politieke spanningen tussen de dorpen. Dit bleek bij de aankoop van de banne en in 1773 bij het aanstellen van een nieuwe schout opnieuw. De Westzaandamse regenten zijn verontwaardigd dat, in tegenstelling tot de vorige schouten, hij niet uit hun dorp kwam, maar uit Westzaan. In het grootste en bedrijvigste dorp was hij immers het hardste nodig.¹⁰⁰

Alleen gereformeerden mochten zitting nemen in de regering. Voor 1650 werd hier niet op gehandhaafd, omdat de gereformeerde elite te klein was om alle posten waar te nemen. Uit

⁹⁸ Tirion, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden*, 322-323.

⁹⁹ Jongewaard, *Iets over de constitutie*, 39.

¹⁰⁰ Ibidem, 3-11, 14, 41.

noodzaak namen er toen doopsgezinden zitting,¹⁰¹ maar die praktijk was al lang vergeten in 1784. In het dorp Westzaandam is gedurende anderhalve eeuw het overgrote deel van de bestuurders uit de scheepsbouw- of houtsector afkomstig. In de decennia voor 1784 komen wel steeds meer beoefenaars van vrije beroepen in het bestuur, notarissen en chirurgen bijvoorbeeld.¹⁰²

De banne behoorde toe aan het Zuiderkwartier, ondanks het boven het IJ ligt. Toch beriepen ingezetenen en regenten zich vaak op de gecommitteerde raden van het Noorderkwartier, met succes. Dit werd verder gecompliceerd doordat sommige bevoegdheden wel het Noorderkwartier toebehoorden, zoals de verponding (belasting). De meeste van hun resoluties hadden echter geen kracht in de banne Westzaan.¹⁰³ Dat laat zien hoe complex de bestuurlijke verhoudingen van het *ancient regime* konden zijn.

¹⁰¹ Van Braam, *Burgemeesters en vroedschappen van Westzaandam*, 10-11.

¹⁰² *Ibidem*, 12-15.

¹⁰³ Jongewaard, *Iets over de constitutie*, 21; Van der Woude bevestigt Jongewaard, zie: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 26.

Hoofdstuk 2 – Patriotse activiteit in Westzaandam

De wapening. 1785-1786

De Republiek bevond zich in 1784-1785 op de rand van oorlog met Keizer Jozef II van Oostenrijk, die ook de Zuidelijke Nederlanden bezat. De Staten van Holland besluiten daarom het platteland te wapenen.¹⁰⁴ Een derde van alle mannen wordt uitgeloot voor de wapenoefening. De eerste maanden na de loting gebeurt er nog weinig omdat er wapens uit het Statenmagazijn moeten komen. Ondertussen weten doopsgezinden, die vanuit religieuze overwegingen liever niet deelnemen, middels een verzoekschrift de schade te beperken. Zo hoeven doopsgezinden die zich vrijkopen zich bij de volgende loting niet opnieuw vrij te kopen.¹⁰⁵

De loting, die rustig verliep, had ruim vier maanden voordat de wapens aankwamen plaatsgevonden.¹⁰⁶ Zaadijkers, en wellicht ook Westzaandammers, gingen er al vanuit dat het niets meer ging worden met de wapenhandel. Het tegendeel bleek.¹⁰⁷

Voor de loting waren er in Zaandijk al vrijwilligers aan het oefenen met wapenhandel. Ook in andere delen van het land waren er vrijwilligers die zich meldden of al aan het oefenen waren.¹⁰⁸ De gewapende burgers in Zaandijk treden enkele keren op door manoeuvres uit te voeren en te vuren. Eenmaal ging het hierbij mis en werd er per ongeluk een laadstok mee gevuurd. Ondanks dit soort ongelukken trokken de optredens veel bekijks.¹⁰⁹ Ook in Westzaan had de bevolking waarschijnlijk moeite met de wapenhandel, tot twee keer toe vroeg een kapitein het Westzaanse dorpsbestuur om achter gesloten deuren te mogen blijven oefenen.¹¹⁰ In Westzaandam was diezelfde periode waarschijnlijk al een exercitiegenootschap onder leiding van Cornelis Duyn actief. Augustus 1785 krijgen ze bij een grootschalig optreden een vaandel uitgereikt. Bannesecretaris H.C. Göbel geeft hierbij een toespraak.¹¹¹

Hun kapitein is landelijk goed aangehaakt en wordt in oktober 1785 als eerste ‘plattelandse’ korpsafgezant toegelaten tot de provinciale burgerkorpsvergadering. Dat ging niet zonder strubbelingen. De vergadering besloot in de toekomst plattelandse corpsen toe laten,

¹⁰⁴ De wapening vindt plaats op initiatief van Gouda, een ‘Goudse propositie’ dus: *Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, in hun Edele Groot Mog. Vergadering genoomen in den jaare 1784. Derde deel* (Den Haag: s.t. 1784) 2847-2848.

¹⁰⁵ Zie voor de tekst van het verzoekschrift: GAZ, *DgWz* 116, res. pagina 54-73; Andere gemeenten hielden de handelingen ook goed bij, zie: GAZ, *DgWzd* 3, res. p. 65, p. I-XXIX; GAZ, *DgK-Zd* 563; GAZ, *DgK-Zd* 1, p. 87-98; GAZ, *ABW* 233, res. vergadering van 18 juni 1785.

¹⁰⁶ GAZ, *ABW* 233, res. vergadering van 18 juni 1785.

¹⁰⁷ Zo schrijft Jan van Vleuten, zie: GAZ, *B3* 2502.

¹⁰⁸ Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 41-48.

¹⁰⁹ GAZ, *B3* 2502.

¹¹⁰ GAZ, *GW* 88, res. verg. 31 maart en 17 april 1785.

¹¹¹ GAZ, *B1* 17073; GAZ, *B28* 12347.

maar voor dat moment waren Duyn en een metgezel al afgereisd naar Leiden. Daar zijn ze na wat strubbelingen diezelfde week nog toegelaten. Niet alle stedelijke patriotten vonden dit een goed idee. Sommigen zagen meer in het verlenen van inspraak aan streken in plaats van aan losse dorpen.¹¹² Dat is een handige manier om als steden overwicht te behouden, er zijn immers minder streken dan dorpen.

Wanneer de oorlogsdreiging eind 1785 wijkt, valt het draagvlak voor burgerbewapening in Zaandijk weg. Daar blijft het alleen bestaan doordat een groep vrijwilligers een doorstart maakt door een exercitiegenootschap op te richten.¹¹³ Aannemelijk is dat de exercities in Westzaandam beter worden voortgezet. De gelotenen blijven bestaan, met een kapitein die regelmatig bij het dorpsbestuur aanschuift. Die regelt daar vaandels voor de gelotenen.¹¹⁴ November 1786 worden deze bij een grote ceremonie uitgereikt door de regenten van Westzaandam, wat duidt op een licht-patriottische sympathie. Göbel houdt wederom een toespraak.¹¹⁵

Naar Utrecht. September 1786 – september 1787

Ondertussen verzamelden donkere wolken zich boven Utrecht. Kort nadat de stadhouder Hattem en Elburg had ingenomen, kwamen de Staten van Utrecht bijeen in Amersfoort. Normaal zouden ze in Utrecht bijeenkomen, maar daar hadden de patriotten ondertussen het stadsbestuur afgezet. De Utrechters voelden zich bedreigd. Een antipatriotse Statenvergadering kon de stadhouder uitnodigen orde op zaken te stellen, zoals de Gelderse Staten voor Hattem en Elburg hadden gedaan. Ondertussen werd op het Loo al besproken hoe Utrecht ingenomen kon worden.¹¹⁶

Utrecht bereidde haar verdediging voor. Vanuit Holland stroomden honderden vrijwilligers richting Utrecht om te helpen.¹¹⁷ Op 10 september marcheert een dertigtal Westzaandammers

¹¹² *Copia autentiek van de gedrukte Memorie voor eenige Leden der Vergadering van Gewapende burger corpsen, binnen de Provincie Holland, gehouden te Leyden, op Dingsdag den 4 October 1785 [...]* (Leiden: s.t. 1785) 18-20, 38-39, 42; Hoewel de notulen betrouwbaar worden geacht, zijn ze samen met de begeleidende tekst uitgebracht door een prinsgezinde auteur, zie: Stephan Klein en Joost Rosendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De achttiende eeuw* 26:1 (1994) 71-100, aldaar 79.

¹¹³ GAZ, B3 2502.

¹¹⁴ GAZ, AGZ 57, p. 33, verg. 12 augustus.

¹¹⁵ Göbel, *Vryheidsbazuin*.

¹¹⁶ Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 191-197.

¹¹⁷ *Ibidem*, 197.

binnen, onder leiding van kapitein Duyn.¹¹⁸ Begin november mist hij de vaandeluitreiking van de gelotenen, omdat hij nog in Utrecht zit.¹¹⁹ 26 november keert hij met bijna al zijn mannen terug.¹²⁰

De aantallen vrijwilligers die naar Utrecht trekken variëren flink per plaats. Gorinchem, een stad in inwoneraantal vergelijkbaar met Westzaandam brengt een vergelijkbaar aantal vrijwilligers voort. Haarlem is vier keer zo groot als Westzaandam, maar produceert ‘slechts’ het dubbele van Westzaandam. Gouda is twee keer zo groot als Westzaandam maar levert driemaal zoveel vrijwilligers.¹²¹

Een jaar later zint de stadhouder nog steeds op Utrecht. Rondom Utrecht komt het 9 mei 1787 voor het eerst tot een serieuze uitwisseling tussen geoefende beroepsmilitairen en patriottische burgers. Tot schok van heel Europa weten de gewapende burgers bij Vreeswijk een aanval van stadhouderlijke beroepssoldaten af te slaan. De burgeroorlog die al lang in de lucht hing, breekt uit.¹²² Vanuit Holland beginnen vrijwilligers op grotere schaal dan het jaar hiervoor richting de Domstad te trekken. Vrijwilligers van Duyn lijken al vertrokken,¹²³ wanneer de kapiteins van de gelotene met het dorpsbestuur afspreken dat de vrijwilligers die meegaan boven op de wekelijkse vergoeding van de Staten (6 gulden) nog eens 5 gulden van het dorp mogen verwachten. Gecombineerd is dat een meer dan redelijke vergoeding voor de meeste burgers.¹²⁴ Ook mag er onder de burgers gecollecteerd worden om voor de compagnie van Schouten extra uitrusting te kopen. Een plan van het dorpsbestuur om de burgerij te laten betalen voor de vergoeding aan de vrijwilligers kon niet op goedkeuring rekenen van de geconstitueerden.¹²⁵

Vierentwintig juni schrijft Jan Schouten aan de commissie van Woerden dat ze uit Westzaandam en Koog met 80-90 man naar Woerden zullen komen.¹²⁶ Ook in Zaanwijk wordt besloten Woerden te hulp te schieten. Wanneer de burgercompagnie geïnformeerd wordt,

¹¹⁸ *Namenlijst van de heeren officieren, onderofficieren en schutters van de onderscheiden detachementen, zo als deze zedert den 5. september 1786. te Utrecht ter adsistentie zijn ingerukt* (Utrecht – Bodegraven: H. van Emenes en M. van Loopik 1786) 30-31; Een week eerder vertrokken ze, zie: GAZ, B1 16153, aldaar 3 september 1787.

¹¹⁹ Göbel, *Vryheidsbazuin*, 35.

¹²⁰ GAZ, B1 16153, aldaar 3 september 1787; Een van de notulenboeken bevat een briefwisseling met de Utrechtse bevelhebber over de twee schutters die uit vaderlandsliefde achterblijven, zie: GAZ, AGZ 44, res. oktober-november 1786.

¹²¹ Van Haeften, *Volkstelling in de Nederlandsche Republiek*, 49, 50, 53, 58; *Namenlijst [...] van de onderscheiden detachementen*, 21-23, 25-26, 30-33.

¹²² Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 218-226.

¹²³ En misschien zelfs al aangekomen, zo blijkt uit een ‘reisgroet’ gedateerd op 20 juni in *De Post van den Nederrhijn*, die verder niet expliciet maakt of dit om vertrek of aankomst gaat, zie: ‘Reijs groet. Aan de dappere Leden van ’t Exercitie-Genootschap te Westzaandam’, *De Post van den Neder-Rhijn* XII (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1787).

¹²⁴ De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 562-565, 610-611, 625.

¹²⁵ GAZ, AGZ 57, p. 43, verg. 21 juni.

¹²⁶ NA, CvDW 116, res. 16^e stuk.

tekenen er meteen dertig om mee te gaan.¹²⁷ Eind juni zouden er al zo'n 500 vrijwilligers uit de Zaanstreek vertrokken zijn.¹²⁸

Vanuit Woerden wordt het Zaadijkse detachement naar Utrecht gezonden, waar ze op Neude ingezworen worden. Waarschijnlijk leggen de andere Zaanse compagnieën eenzelfde reis af.¹²⁹ Wanneer drie Zaadijkers naar Utrecht reizen om hun streekgenoten op te zoeken, komen ze verschillende Hollandse milities tegen. In Utrecht ontmoeten ze ook Jan Schouten en Jan Kluyver tweemaal.¹³⁰

Over de laatste weken dat patriottisme nog een deugd was, is weinig bekend. De detachementen zijn waarschijnlijk 10 juli weer teruggekeerd, Duyns vrijwilligers deden dat 31 juni al.¹³¹ Terwijl Rogge vanuit Westzaandam een bewapend schip verhuurt aan Purmerend en Monnickendam,¹³² wordt in het noorderkwartier een vliegend leger opgericht om mogelijke oproeren neer te slaan. Duyn is wederom betrokken, samen met meerdere Zaanse korpsen. Ze verzamelen zich in Purmerend, maar het leidt tot niets.¹³³ Kort hierna vindt de omwenteling definitief plaats en wordt het genootschap opgeheven. Gelukkig hield "ieder zich rustig en wel, blijvende hun zelfe steeds gelijk in denkbeelden en werking."¹³⁴

Verbreiding. Augustus 1786 – maart 1787

Tot de zomer van 1786 bestond de patriottenbeweging in Westzaandam vooral uit wapenoefening. Vanaf de zomer begint de aard van de Zaanse patriottenbeweging langzaam te veranderen. Tussen augustus en december 1786 wordt er een afdeling van het Nationaal Fonds opgericht.¹³⁵ Dit fonds moest door het hele land financiële ondersteuning bieden aan patriottische initiatieven.¹³⁶ Het is

¹²⁷ GAZ, B3 2502.

¹²⁸ 'Koog den 26 juni', *Oprechte Haerlemsche courant* (30 juni 1787) 1.

¹²⁹ GAZ, B3 2502.

¹³⁰ Zie voor het originele reisverslag: GAZ, B12 2500; Een korte duiding is samen met een lichtelijk hertaalde transcriptie is recent gepubliceerd door Dirk Alkemade, zie: Dirk Alkemade, 'Patriots oorlogstoerisme. Het reisverslag van Jan van Vleuten naar de frontsteden Utrecht en Woerden in de zomer van 1787', *De Moderne Tijd* 4:1 (2020) 108-120.

¹³¹ GAZ, B1 16153, aldaar 26 juni 1787; GAZ, B3 2502.

¹³² 'No 455. Strekkende tot bylage T 4 van No 432. Behelzende cherteparty van Adriaan Rogge, mede reeder en directeur van het schip genaamt st. Agatha, ter eenre, en de heeren Dirk Claus en Koel, mitsgaders de heer secretaris B. Blok, ter andere zyde. In dato 27 juli 1787' in: *Verzameling van placaaen, resolutien en andere authentyke stukken enz. Betrekking hebbende tot de gewigtige gebeurtenissen, in de maand september MDCCLXXXVII en vervolgens, in het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden voorgevallen. Vijfde deel* (Kampen: J.A. de Chalmot 1788) 76-80.

¹³³ *Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, in hun Edele Groot mog. Vergadering genoomen in den jaare 1788. Eerste deel* (Den Haag: s.t. 1788) 286-343.

¹³⁴ GAZ, B3 2502.

¹³⁵ '***Westzaandam', *Oprechte Haerlemsche Courant* (26 augustus 1786) 2; '***Westzaandam', *Oprechte Haerlemsche Courant* (4 januari 1787) 1.

¹³⁶ [J.H. Swildens], *Vaderlandsch voorstel tot eenen nationalen onderstand, ter bevordering van de gewigtigste belangen des Nederlandschen volks* (s.l.: s.t. 1786).

een ander vorm van mobilisatie, dit keer zijn het financiële middelen. Enkele maanden later volgt Zaandijk. De stukken van het fonds daar zijn, in tegenstelling tot de Westzaandamse stukken, bewaard gebleven. Daar doneren 90 personen ieder tussen de 1 en 10 gulden, opgeteld 312 gulden.¹³⁷ Dat is in steden al een ruim jaarloon voor een modaal gezin.¹³⁸ Westzaandam, drie keer zo groot, zou gemakkelijk het driedubbele op kunnen brengen.

Ook zijn de meeste bewaarde verzoekschriften uit de laatste maanden van 1786 of de eerste van 1787. Een eerste groep komt voort uit een verbod van de Staten op gewapende burgergenootschappen, met een mogelijkheid tot legalisatie door de Staten. Dit komt waarschijnlijk voort uit de wildgroei van gewapende burgergroepen. Door het verbod en de mogelijkheid tot legalisatie kregen de Staten grip op de situatie.¹³⁹

Rond de jaarwisseling wordt er een burgersociëteit opgericht, die waarschijnlijk een drijvende motor gaat vormen achter initiatieven die komen gaan.¹⁴⁰ De precieze activiteiten blijven echter onduidelijk doordat er geen archiefstukken over hun werkzaamheden bewaard zijn gebleven.

Rond diezelfde tijd heeft het stadje Heusden, zonder stemrecht in de Staten, door de bevolking een nieuw bestuur laten aanstellen. Hierbij zijn zowel de stadhouder als de Staten gepasseerd. De Staten grepen in, uit angst dat andere plaatsen zouden volgen. Wel realiseerde patriottische Statenleden dat er iets moest veranderen. Hieruit volgde de 'Haarlemse propositie'.¹⁴¹ Deze bestaat uit twee onderdelen. Allereerst wordt voorgesteld om zo snel mogelijk van start te gaan met een eerder aangenomen initiatief, dat voorstelt de 'uitvoerende macht' van stadhouder, kapitein-generaal, en kapitein-admiraal (allemaal Willem V) te onderzoeken. Ten tweede wordt er voorgesteld ook te onderzoeken hoe de representatie van het volk nu plaatsvindt en hoe dit verbeterd zou kunnen worden.¹⁴²

Dit tweede punt klinkt plattelanders als muziek in de oren. Zij hoorden immers ook bij het volk, maar gerepresenteerd werden ze niet. Inspraak in de Staten was namelijk alleen aan bepaalde 'stemhebbende' steden.¹⁴³ Er worden verschillende verzoekschriften ingediend waarin dank uitgesproken wordt en tegelijkertijd het verzoek wordt gedaan om er vaart mee te maken.¹⁴⁴

¹³⁷ GAZ, CH 2867.2868.

¹³⁸ De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 562-565, 610-611, 625.

¹³⁹ GAZ, B22 12723; GAZ, CJJH 67j.

¹⁴⁰ GAZ, B1 16153, 3 januari 1787.

¹⁴¹ Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 47.

¹⁴² NHA, RSvH 261, p. 546-547.

¹⁴³ Dat waren Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorichem, Schiedam, Schoonhoven en Den Briel in het zuiden van Holland, en Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikedam, Medenblik en Purmerend in het noorden van Holland, zie: *Compleete zak-atlas van de zeventien Nederlandsche provinciën* (Amsterdam: Elwe en Langeveld 1786) 99 en 110.

¹⁴⁴ NHA, RSvH 261, p. 948-958; NHA, RSvH 262, p. 1010-1019, 1043-1066, 1127-1129.

De burgersociëteit lijkt hier ook druk mee bezig te zijn, want ze sturen iemand naar het dorpsbestuur met de eis een verzoekschrift omtrent die inspraak te ondertekenen. Burgemeester Abraham van Broek, blijkbaar betrokken bij de sociëteit, moet uitleggen dat hij hier niets mee te maken heeft. Het bestuur besluit niet te tekenen, omdat er iemand afwezig was, ze bedenktijd wilden en er niet van gediend waren om op deze manier voor een voldongen feit gesteld te worden.¹⁴⁵

Toch gaat het dorpsbestuur werk maken van een verzoekschrift. Eind maart wordt op initiatief van de Westzaandammers, door de regering op banneniveau een verzoekschrift geschreven. Dit gebeurt waarschijnlijk op basis van een tekst die aangeleverd is door Göbel.¹⁴⁶ Ze verzoeken de Staten werk te maken van het tweede lid van de Haarlemse propositie. Daar voegen ze nog aan toe dat ze op republikeinse grondslag erop vertrouwen “dat aan de in- en opgestene ten plattenlande, als geen gering aanthal des volks uitmakende, zouden behooren te worden geaccordeerd om dezelve bijzondere representanten ter vergadering van uw edele grootmogendheden te moogen doen verschijnen.” Kortom, het bannebestuur verzoekt vriendelijk of het tweede lid van de Haarlemse propositie zo gelezen mag worden, dat zij als heerlijkheid net als de steden afgezanten mogen sturen naar de provinciale vergadering.¹⁴⁷ Zowel de lokale overheid, als de langzaam vorm krijgende oppositie hebben hier belang bij.

Dat het gehele bannebestuur hieraan meewerkt, komt waarschijnlijk voor een groot deel van de bestuurders eerder voort uit opportunisme dan patriottisme. Schout Jongewaard was geen patriot.¹⁴⁸ Maar de mogelijkheid om met zijn regering inspraak te krijgen in de Statenvergadering, zal hij als plattelandsregent waarschijnlijk een aantrekkelijk idee gevonden hebben. Het verzoekschrift staat ook niet bol van overdreven patriottische retoriek. Het onderstreept enkel de republikeinse geest en vaderlandslievendheid van de dorpingen.

Politieke concurrentie. Maart – juli 1787

De eis van de burgersociëteit is een eerste teken van een nieuwe fase. Vanaf maart 1787 beginnen enkele inwoners zich steeds vaker te bemoeien met het dorpsbestuur. In 1786 gebeurde dit slechts eenmaal, een aantal burgers wilde een rekwesst versturen naar de Staten over het handelen rondom Elburg en Hattem.¹⁴⁹ Alleen Jan Schouten kwam al vaker langs, maar in principe vanuit zijn functie als kapitein van de gelotenen. Op 10 maart staat hij echter te pleiten voor een

¹⁴⁵ GAZ, AGZ 57, p. 34 en 37, verg. 24 februari en 17 maart 1787.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 37, verg. 17 maart 1787.

¹⁴⁷ GAZ, ABW 233, verg. 24 maart 1787.

¹⁴⁸ Jongewaard, *Iets over de constitutie*, 43, 46, 58.

¹⁴⁹ GAZ, AGZ 44, res. vergaderingen september 1786.

plan van de sociëteit. Die willen een permanente nachtwacht of burgerschutterij, iets wat het dorpsbestuur veel te ver vindt gaan.¹⁵⁰

De aanleiding voor deze nachtwacht komt deels voort uit de gebeurtenissen rondom 8 maart, de geboortedag van stadhouder Willem V. Een knecht van een jaar of 18 gooit 's nachts wat stenen naar gewapende burgers en wordt op 8 maart gezien met een oranjelint. Hij lijkt opgejut door de vrouw van zijn meester, die gezegd zou hebben: “loopt maar met oranje, gaat maar vooraan, er zullen er wel meer komen [...] een moet de eerste wezen.” Precies om die reden was het dragen van oranje verboden.¹⁵¹ Het bestuur, en ook de baljuw, neemt dit incident zeer serieus. De jongen wordt gebrandmerkt, afgeranseld en wordt voor 12 jaar naar een arbeidshuis gestuurd.¹⁵² De voorzorgsmaatregelen die voor 8 maart getroffen waren, bleken hierdoor niet geheel overbodig, al bleef het verder rustig.¹⁵³

31 maart komt Jan van Schouten weer, nu samen met Adriaan Rogge, Jacob Middelhoven en Pieter Kist, om opnieuw voor de nachtwacht te pleiten. Ze beweren namens ruim driehonderd burgers te spreken en dienen het verzoek ook schriftelijk in. Net als de keer hiervoor reageert het dorpsbestuur ontwijkend en stellen ze het besluit uit. In de notulen wordt opgeschreven dat ze voornemens zijn te weigeren. De strategie lijkt vertragen.¹⁵⁴

Het dorpsbestuur voelt de druk opbouwen. Ze benoemen Cornelis Spiers tot burgemeester om de rust onder de burgerij te bewaren. Hiervoor is niemand uit zijn functie gezet, burgemeester Van Toll trad wegens ouderdom af. Dat lijkt geen 'smoes' te zijn want nog geen week later overlijdt hij. De druk doet het bestuur echter niet van strategie veranderen. Ondertussen adviseert de schout de nachtwacht pas goed te keuren wanneer de beweegredenen duidelijk zijn. Twee dagen later komen de regenten weer bijeen. Wat er precies besproken is, wordt niet genotuleerd. Er wordt alleen opgeschreven dat ze hebben afgesproken om de vier afgezanten van

¹⁵⁰ GAZ, AGZ 57, p. 36, verg. 10 maart 1787.

¹⁵¹ Dit verbod was al vier keer eerder afgekondigd in de drie jaar hiervoor, maar de noodzaak werd ervaren dit opnieuw te doen, zie: NHA, *RSvH* 261, p. 980-981; Al in 1782 vonden de eerste gewelddadige 'oproeren' plaats, in Rotterdam verliep 8 maart in 1783 al onrustig en kort na een rustig verlopen 8 maart in 1784, vielen in Rotterdam de eerste doden toen een Oranjegezinde menigte het vrijkorps in het nauw dreef. zie: Panhuysen, *De burgerbaron*, 166-168, 171-173.

¹⁵² Uit hun notulen blijkt dat het dorpsbestuur aangedrongen heeft op het vastleggen van het getuigenverslag, zie: GAZ, AGZ 57, p. 36, verg. 10 maart 1787; Het verhaal is goed bewaard gebleven dankzij de rechtelijke vastlegging van het proces wat gevoerd is tegen de jongen, zie: GAZ, *ONAZ* 6157, No 682; NHA, *ORA* 1296, p. 42-49; NHA, *ORA* 1301, stukken maart 1787, scan 176-203.

¹⁵³ De notulen van het dorpsbestuur bevatten alleen nog een geval van een jongen die de ruiten van een vooraanstaande patriot inslaat rond 8 maart, maar volgens het dorpsbestuur gebeurde dit zonder motief, zie: GAZ, AGZ 57, p. 35-36, res. verg. 3, 7 en 15 maart 1787; De regering van de Oostzanerbanne nam ook voorzorgsmaatregelen, en ging zover toestemming bij de Staten van Holland te vragen om eventuele gewelddadige oproeren met geweld tegen te mogen gaan, zie: GAZ, *CJH* 67j.

¹⁵⁴ GAZ, AGZ 57, res. p. 38, verg. 31 maart 1787; GAZ, AGZ 44, verg. 31 maart 1787.

de sociëteit af te wachten, die een dag later komen. Wanneer de vier afgezanten langskomen, lijkt het verzoek onder voorwaarden goedgekeurd te worden. De afgezanten gaan tevreden weer weg.

De patriotten komen snel daarna terug. Ze willen een reglement voor de wacht zien, en ook inzicht in de financiën van het dorp. Twee externen adviseren dit niet te doen. Later, in mei, wordt er door een advocaat uit Den Haag nogmaals geadviseerd dit niet te doen.¹⁵⁵

Hoewel er eind maart al beweerd wordt namens driehonderd burgers te opereren, wordt dit pas eind april officieel in akte gesteld. Voor de bijeenkomst waarop deze akte wordt opgesteld is er nog ruzie geweest tussen enkele vooraanstaande burgers en het dorpsbestuur. De ruzie ontstond toen het dorpsbestuur toestond dat burgerwachters de sociëteit tijdens de bijeenkomst beschermden, maar ze verbood munitie mee te nemen.¹⁵⁶ Dit laat zien dat de controle en het eigenaarschap van de burgerwacht nog wel bij het dorpsbestuur lag, maar dat ook de patriotse burgers er aanspraak op maakten.

Bij de officiële verkiezing stelt een groep van ruim driehonderd burgers 9 geconstitueerden aan. Ze moeten de burgers van Westzaandam representeren en zich richten op de “natuurlijke rechten en privilegiën,” en “ingesloopen misbruiken.” Ruim driehonderd mannen en één weduwe ondertekenen een notariële akte, opgesteld door bannesecretaris en notaris H.C. Göbel, die de aanstelling tekent. Hierin worden ook afspraken gemaakt over de werkzaamheden van de geconstitueerden. Ze zullen in ieder geval maandelijks publiek vergaderen en de aanstellers mogen de geconstitueerden van te voren berichten met wensen. Ook worden er afspraken gemaakt over het verkiezen van nieuwe geconstitueerden.¹⁵⁷ De organisatiegraad van de patriotten behaalt hiermee een hoogtepunt. Er is een groep aan het hoofd van de beweging gesteld, er zijn meerdere groepen bij betrokken (gewapende genootschappen, een nationaal fonds, een sociëteit) bekend onder hun eigen namen en met hun eigen symbolen.¹⁵⁸

De komst van de geconstitueerden mag niet onderschat worden. Het betekent dat er nu een semi-formeel orgaan opgericht is dat het politieke monopolie van het dorpsbestuur betwist. Niet voor niets worden de geconstitueerden pas maanden na hun aanstelling voor het eerst als geconstitueerden opgenomen in de notulen.¹⁵⁹

In de maanden na de oprichting blijven de geconstitueerden druk uitoefenen op het dorpsbestuur. Wanneer burgemeester Van Broek in mei de belastingen naar Den Haag brengt,

¹⁵⁵ GAZ, AGZ 57, p. 38-41, verg. 4 april - 19 mei 1787.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 40, verg. 28 april 1787.

¹⁵⁷ GAZ, ONAZ 6157, No. 692.

¹⁵⁸ De symbolen zijn nog niet aan bod gekomen, maar het meest sprekende voorbeeld zijn de vaandels van de gewapende burgers. De vaandeltekening is afgebeeld na het voorwoord in: Göbel, *Vryheidsbazuin*.

¹⁵⁹ GAZ, AGZ 57, p. 43, verg. 23 juni 1787.

ontmoet hij daar advocaat Gallé,¹⁶⁰ die ongeveer een week eerder per missive had geadviseerd de kasboeken niet te delen met de geconstitueerden. Uit de bespreking volgt dat het misschien toch beter was wel de kasboeken te delen, maar dat het dorpsbestuur een gewapende nachtwacht moest weigeren. Het instellen van een nachtwacht was, volgens Gallé, aan de Staten, niet aan het dorpsbestuur. De implementatie van de door het dorpsbestuur gedane toezegging over de nachtwacht wordt hierna uitgesteld voor onbepaalde tijd. Als tegenprestatie konden de regenten wat Gallé betreft toezeggen dat de gelotenen in dienst bleven totdat de Staten anders besloten. Ook kwam uit de bespreking dat vroedschappen niet ontslagen mogen worden en hun tijd moeten uitdienen. De aanleiding van dit bespreekpunt is onduidelijk, maar het lijkt erop dat er toch onzekerheden waren over de positie van (enkele) regenten.

Ondanks het advies de stukken te delen, besluit het dorpsbestuur na terugkomst van Van Broek eerst te vragen om een (dragende) motivering voor het verzoek tot financiële inzage. Ruim een maand later wordt deze vraag schriftelijk aan de geconstitueerde overhandigd. Ook wil het dorpsbestuur graag inzicht in wie de constituenten van de geconstitueerden zijn. Hiermee wordt hun bestaan impliciet erkent.

Binnen een week ontvangt het dorpsbestuur de lijst van constituenten en vrij snel daarna ontvangen ze het verzoekschrift. Duyn lijkt hiervoor teruggekomen te zijn uit Utrecht. Rond dezelfde tijd vragen de geconstitueerden ook om inzicht in de lokale privilegiën, wat ongeveer zoveel inhield als het lokale staatsrecht.¹⁶¹ 7 juli laten ze weten, wanneer de geconstitueerden om uitsluitel vragen, nog niet klaar te zijn om een reactie te geven. Afsproken wordt dat de reactie naar Rogge of Speciaal zal worden gestuurd. Een paar dagen later accorderen ze wel “schoorvoetend” dat er een defensiewezen komt om de verdediging van het dorp voor te bereiden, de nieuwste eis van de patriotten. Dit is echter de enige vorm van machtsoverdracht die plaatsvindt. De eisen omtrent stukken betreffende het lokale staatsrecht en de financiën worden (wederom) geweigerd.¹⁶²

Hierna, na 14 juli, stoppen de notulen plots. Wat hierna gebeurt is onduidelijk, er zijn geen notulen, missieven of egodocumenten die ons hier wijzer in maken. Het zou kunnen dat de geconstitueerden achter de schermen het dorpsbestuur grotendeels aan de kant hebben geschoven. Die kans is echter klein, er zijn geen stukken overgeleverd die hier concreet naar

¹⁶⁰ Het gaat hoogstwaarschijnlijk om François Jacob Gallé, die zijn hele werkzame leven als advocaat voor diverse hoven in Den Haag heeft gewerkt, destijds mogelijk het Hof van Holland. Na de Bataafse revolutie wordt hij landsadvocaat, zie: *Bundel gedichten aan de weledelen heer Mr. François Jacob Gallé toegewijd* (Leiden: L. Herdingh 1807); ‘Mr. François Jacob Gallé’ (versie onbekend). <https://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/11709> (3 mei 2025).

¹⁶¹ GAZ, AGZ 57, p. 43, verg. 23 en 24 juni 1787.

¹⁶² Ibidem, p. 44-45, verg. 7, 10 en 11 juli 1787.

verwijzen. Daarnaast is het onwaarschijnlijk dat de regenten van Zaadijk positief reageren op de aanstelling van geconstitueerde in hun dorp wanneer er in Westzaandam een omwenteling had plaatsgevonden.¹⁶³

Bovendien waren veel geconstitueerden met andere zaken bezig. Rogge en Kist waren namens Westzaandam eind juli nog aanwezig waren bij een vergadering van plaatsens zonder inspraak in de Staten.¹⁶⁴ Begin september is het aan de geconstitueerden in Westzaandam om hiervoor een districtsvergadering te organiseren.¹⁶⁵ Ondertussen zitten Duyn en Schouten met de gewapende burgers elders in het land.

Revolutie blijft uit

In twee jaar gebeurt er veel in Westzaandam. Vanaf 1786 krijgt de beweging steeds meer vorm. De groep geconstitueerden vormen een groep *contenders* die het dorpsbestuur in hun politieke monopolie uitdagen. De groep bestaat vooral uit figuren buiten het dorpsbestuur (*challengers*), met uitzondering van Göbel (*member*). De patriotten zijn goed georganiseerd, en vormen verschillende organisaties die herkenbaar zullen zijn geweest in naam en uiterlijk, met duidelijke leiding. Via die organisaties mobiliseren ze geld en militaire slagkracht. De financiële mobilisatie, in de vorm van het *Nationaal Fonds* is echter niet gericht op lokale activiteiten, en hoewel de patriotten aanspraak lijken te kunnen maken op de gelotenen, staan die formeel onder het bevel van het dorpsbestuur. Vermoedelijk alleen het exercitiegenootschap zal gemakkelijk gemobiliseerd kunnen worden.

Vanaf 1787 neemt de regering een steeds minder faciliterende houding aan, maar ze gaan niet over tot repressie. De reden voor het bekoelen van de verhoudingen zijn waarschijnlijk de aard van de nieuwste patriottische wensen. Die druisen in tegen het politieke monopolie van de regering. De regering gaat vertragen, besluiten worden uitgesteld, daarna wordt er om motivering gevraagd en wanneer ze dan eindelijk akkoord gaan wordt implementatie uitgesteld, zoals bij de permanente burgerwacht. Het is een soort *repertoire* waar de patriottische geconstitueerden geen antwoord op formuleren.¹⁶⁶

Er ontstaat een situatie waar het gevaar van revolutie steeds groter wordt, de geconstitueerden vormen 1) een groep uitdagers die pretendeert het recht te hebben het handelen van de regering te controleren en beïnvloeden. Hierin 2) worden ze gesteund door een

¹⁶³ GAZ, *CJH* 2893, res. Notulen van 't geen betrekking heeft op verrigting van gequalificeerdens uyt een notabel aantal burgeren & ingezeetenen van Zaadijk (handgeschreven).

¹⁶⁴ Ibidem, res. Eerste vergadering van genootschappen, geconstitueerden, en societeiten, van de kleine steden, en het platteland (gedrukt).

¹⁶⁵ Ibidem, res. Uitnodiging Westzaandam, afgetekend door J.A. Speciaal (handgeschreven).

¹⁶⁶ Tilly, *Contentious Performances*, 1-30.

aanzienlijk deel van de bevolking, wat blijkt uit de ruim 350 ondertekenaars van de aanstellingsakte, en 3) de regering kan of wil niet ingrijpen. Dit zijn de drie kenmerken van een ‘revolutionaire situatie’, alleen de term is pas echt van toepassing wanneer de uitdagers pretenderen de staat te vervangen, daar is nog geen sprake van.¹⁶⁷

Voor een revolutie is er echter ook nog een ‘revolutionaire uitkomst’ nodig: een duurzame machtsoverdracht.¹⁶⁸ Dat blijft bijna geheel uit, alleen het patriotse overwicht in het in de zomer opgerichte defensiewezen zou gezien kunnen worden als het overdragen van staatsmacht. De formele politieke besluitvorming blijft echter in handen van de regering.

Het komt echter niet tot een revolutie. Dat zou kunnen liggen aan de belangen (*interests*) waar Zaanse patriotten zich voor inzetten en die van het dorpsbestuur. Dit idee ontstaat doordat de patriotse burgers en regenten, wanneer het de regering niet ondermijnt, samen optrekken. Dit moet het volgende hoofdstuk verder uitwijzen. Daarnaast beschikken de patriotten in zomer 87 niet over alle potentiële middelen, veel van de patriotsgezinde schutters zijn namelijk elders in het land en de financiën in het *Nationaal Fonds* dragen niet direct bij.

Niet veel later stort de patriottische macht landelijk in. De geconstitueerden verdwijnen en de lokale bestuurders schikken zich snel binnen de nieuwe orde, en zweren trouw aan de erfstadhouder. Er volgen geen wisselingen in de regering, de benoemingen rouleren op normale wijze door.¹⁶⁹ Van de prominente Zaandammers besluit alleen Cornelis Duyn te vluchten, die zal het gevoel gehad hebben net te veel op zijn kerfstok te hebben gehad.¹⁷⁰ In Westzaandam loopt het met een sisser af.

¹⁶⁷ Tilly, *European Revolutions*, 10-14.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 14-16.

¹⁶⁹ GAZ, ABW 226.

¹⁷⁰ Bijlage in: Rosendaal, *Bataven!*

Hoofdstuk 3 – Patriotse idealen aan de Zaan

Vrijheid

Een belangrijk onderdeel van het patriots denken valt samen met ‘gewapend burgerschapsideaal’, wat meerdere facetten kende. Burgers wilden allereerst hun vrijheid beschermen. Deze vrijheid moet gezien worden ten opzichte van een kwaadwillende stadhouder of corrupte regering. Als tweede speelden invloeden van verlicht christendom mee. Het was een deugd en christenplicht om je naaste te beschermen. Een derde denkwijze die vaak gebruikt werd om het belang van burgerbewapening te onderbouwen, is het natuurrecht. In deze context draait het dan bijvoorbeeld om het recht op zelfverdediging. Hierbij moet worden opgemerkt dat de consequenties van het natuurrecht voor het individu zelden werden benoemd, burgerbewapening en zelfverdediging werden als collectieve zaak gezien.¹⁷¹

In de Zaanstreek komt dit uitgebreid terug. In deze periode worden er verschillende rekwesten opgesteld, vooral richting de Staten van Holland. Een deel van de rekwesten vraagt om legalisatie van gewapende burgercompagnieën, andere hebben betrekking op de Haarlemse Propositie, weer andere bedanken de Staten voor het schorsen van het Kapitein-Generaalschap van Willem V na zijn aanval op Hattem en Elburg. De verschillende rekwesten draaien thematisch vrijwel allemaal om burgerlijke vrijheid.¹⁷² Ook verschillende toespraken, gegeven rondom vaandeluitreikingen en andere activiteiten van gewapende burgers, draaien om deze vrijheid.¹⁷³

Waarvan vrijheid gerealiseerd moet worden, wordt echter zelden geëxpliciteerd. Eenmaal wordt er in een toespraak door Göbel flink tegen de stadhouder geageerd, nadat hij bij het leed van de burgers van de recentelijk door de stadhouder onderworpen stadjes Hattem en Elburg had stilgestaan.¹⁷⁴ In andere voorbeelden wordt vrijheid vaak tegenover slavernij of dwingelandij gepositioneerd, maar het blijft vrij abstract. Dat het concept buiten de toespraak van Göbel bijna nooit geëxpliciteerd wordt kan verschillende redenen hebben. Het is bijvoorbeeld zo dat alle rekwesten geadresseerd zijn aan de Staten en de toespraken vaak door of in aanwezigheid van regeringsleden worden gegeven. Dit soort bronmateriaal bevindt zich niet in de beste positie voor uitgebreide kritiek op de lokale of provinciale regering.

Er zijn echter aanwijzingen dat dit het niet (alleen) kan zijn. Allereerst zijn er in landelijke periodieken, waar veel klachten en roddels over lokale corruptie worden gemeld, bijna geen

¹⁷¹ Klein, *Patriots Republikanisme*, 167-176.

¹⁷² GAZ, B22 12723; GAZ, B22 12724; GAZ, AGZ 259; GAZ, CH 3144; GAZ, CJJH 67j. Zie voor het schorsen: Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie*, 46.

¹⁷³ Göbel, *Vryheidsbazuin*; GAZ, B1 17073; GAZ, AGZ 258.

¹⁷⁴ Göbel, *Vryheidsbazuin*, 21-25; Zie voor de gebeurtenissen in Hattem en Elburg: Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 191-195.

inzendingen uit of over de Zaanstreek te vinden.¹⁷⁵ Er is er één uit Zaandam (onbekend welk deel), waarin de schrijver het niet over zijn eigen regering heeft, maar over die van Leeuwarden.¹⁷⁶ Corruptie lijkt ook niet structureel aanwezig. In 1782 is wel sprake van één ogenschijnlijk geïsoleerde klacht over de veilingmeesters. Die wordt echter niet door patriotten aangehaald in de jaren daarna.¹⁷⁷ Bronnen waar de gelegenheid voor kritiek er wel was, zijn er dus niet. Een mogelijke oorzaak hiervan zijn de banden met de lokale regering. Die lijken best goed te zijn, uit een eerder hoofdstuk bleek al dat patriottische leiders toegang hadden tot de vergaderingen en op de minder controversiële zaken een coulant dorpsbestuur tegenover zich vonden, zelfs tijdens de spanningen die pas in 1787 ontstaan. Bovendien valt het dorp onder een heerlijkheid waarvan het eigenaarschap in handen van de regenten zelf is, daardoor heeft Westzaandam relatief beperkt last van invloeden van hogere regeringen. Verder nemen verzoekschriftschrijvers meer dan eens de moeite om hun waardering voor de Staten uit te spreken, wanneer die optreden tegen de stadhouder en volksrepresentatie overwegen.¹⁷⁸ Het doen en laten van de stadhouder, die vaak grote invloed had op de aanstelling van stedelijke bestuurders, is hier ook vrij irrelevant.¹⁷⁹ De stadhouder kon pas echt een probleem worden als die een leger op de Zaanstreek afstuurde.

Iets wat dit verder onderbouwt, zijn de enkele schrijfsels die vrijwel los staan van het dorpsbestuur. Zo is er een brief van kapitein Schouten, die de eerste compagnie van gelotenen aanvoerde, aan de commissie van Woerden, die de verdediging van Holland coördineerde. Het is een korte, zakelijke brief, maar bevat toch twee ‘ideologische’ uitingen. Schouten geeft aan dat er vanuit de Zaanstreek vrijwilligers komen om “ons lieve vaderland” en de vrijheid van de ingezetenen van dit vaderland te verdedigen.¹⁸⁰

Andere componenten van het ‘gewapend burgerschapsideaal’ komen volop terug. De rekwesten en toespraken zitten vol met religieuze argumentatie en verwijzingen naar het natuurrecht, allemaal ter onderbouwing van de deugdelijkheid van een offer brengen voor de gemeenschap. In de net aangehaalde aanval op Willem V wordt bijvoorbeeld gesteld dat hij “doof

¹⁷⁵ Vanuit de omgeving van Heusden zonden patriotse ingezetenen juist wel vaak brieven in, zie: Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 58-63, 80-82.

¹⁷⁶ ‘No. 391’, *De Post van den Neder-Rhijn* 8 (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1786) 699-706.

¹⁷⁷ GAZ, *GZd* 48.

¹⁷⁸ Voorbeelden van ‘dankadressen’ uit Koog en van het Bannebestuur zijn te vinden in: GAZ, *B22* 12724; De dankbaarheid sloot ‘aanmoediging’ niet uit, zoals te zien is bij veel verzoekschriften rondom de Haarlemse propositie. Hierover volgt later meer, hier alvast een voorbeeld: GAZ, *CJJH* 67j.

¹⁷⁹ Dat blijkt al uit de regeringsreglementen die de stadhouder een belangrijke rol in de aanstelling van stedelijke regenten gaf, zie: *Ordre en Reglement, waer naer de regeringe van Overysseel in het toekomende sal worden beleyt; Ordre en reglement waer naer de regering in de provincie van Utrecht in het toekomende sal worden bestelt*; Deze dynamiek stond centraal in de bachelor scriptie van de auteur, zie: Van Iperen, *Volksoevereiniteit verankerd*, 21-23.

¹⁸⁰ NA, CvDW 116, res. 16^e stuk.

is voor den stem der natuur, ja doof voor de stem der heilige godsdienst en den hemel.”¹⁸¹ In een rekwes uit Westzaan zeggen burgers hun burgerlijke en godsdienstige plicht te vervullen, en wanneer de Koogenaars hun burgerkorps gelegaliseerd willen zien, verzekeren ze de Staten ervan vrijheidminnende ingezetenen te zijn.¹⁸² Daarnaast worden de burgers vaak vergeleken met de vrije Bataven van weleer. Een toespraak uit de nadagen van de patriottentijd bestaat nog steeds uit dezelfde componenten.¹⁸³

Democraten tegen aristocraten

Een ander belangrijk onderdeel van het patriottisch denken, is de strijd tussen democratie en aristocratie. In de Zaanstreek lijkt het belang van de termen democratie en aristocratie in de jaren 1785-1787 echter maar beperkt. In het bestudeerde bronmateriaal komt de term slechts drie keer voor, één keer in een Westzaandamse toespraak, en één keer in de aantekeningen van Jan van Vleuten uit Zaandijk en één keer in de brief van een boze Oostzaaner. In de toespraak, gegeven bij de maaltijd na de vaandeluitreiking van 11 augustus 1785, blijft het slechts bij een simpele verwijzing, zonder er een expliciete casus aan te verbinden. De term zal van betekenis geweest zijn voor de toehoorders, maar er zou bijna gesteld kunnen worden dat in dit geval de rijm de voornaamste functie van de term was, het is namelijk een toespraak in dichtmaat.¹⁸⁴

De tweede keer dat de term gebruikt wordt, is in Van Vleutens beschrijving van de opbouw van een exercitiegenootschap in Zaandijk. Hier heeft volgens de leden “te veel aristocratie geheerst” bij het aanstellen van de officieren. Dit was dermate problematisch dat iedereen zijn functie weer neer moest leggen en er daarna verkiezingen gehouden werden.¹⁸⁵ De derde maal wordt de term gebruikt in een inzending van de *Politieke Kruyer*, van een Oostzaaner die een corrupte burgemeester aristocraat noemt.¹⁸⁶ Deze twee voorbeelden laten zien dat de termen in de Zaanstreek dus wel bekend waren, maar laten ook zien dat er een aanleiding moet zijn voordat de term gebruikt kan worden. In Westzaandam ontbrak die aanleiding wellicht. Daar is het in ieder geval duidelijk ondergeschikt aan allerlei andere vormen van patriottische retoriek.

¹⁸¹ Göbel, *Vryheidsbazuin*, 21-25.

¹⁸² De verzoekschriften uit respectievelijk Westzaan en Koog, zie: GAZ, B22 12724; GAZ, B22 12723.

¹⁸³ GAZ, CJJH 2893, res. toespraak zonder toeschrijving (handgeschreven).

¹⁸⁴ ‘Dat bolwerk [burgerbewapening, red], zoo verasent, van slegteliën gehaad. Is’ doodelijk vergist der trotse aristocraat’. De toespraak is terug te vinden in: GAZ, AGZ 258.

¹⁸⁵ GAZ, B3 2502.

¹⁸⁶ ‘No. 434’, *De politieke kruyer* 9 (Amsterdam: J. Verlem 1787) 209-224.

Tamme revolutionairen?

Verder blijkt uit de toespraken en verzoekschriften een grote overheidsgezindheid. Dat bleek voor een deel al uit de eerder aangehaalde dankadressen. Een ander voorbeeld is Göbels toespraak uit 1785, daarin roept hij de burgers op hun regenten te beschermen. Een jaar later schrijft hij over een vurig begeerte onder de burgerij [lees: schutters] om trouw te zweren aan “hun Hoogen Soeverein deezer provincie, de aanzienlijke regeering deezer plaatse, en hunne medeburgeren.”¹⁸⁷ Dit is ook terug te zien in de verzoekschriften. In Wormer, buiten de Banne Westzaan, zijn ze dankbaar om ingezetenen van Holland te mogen zijn. Het genootschap in Westzaan bestaat om niet alleen de vrijheid, maar ook haar wettige soeverein te beschermen, en het genootschap uit Oostzaan vraagt de legalisatie aan uit “republikaanse gehoorzaamheid.”¹⁸⁸

Dat blijkt ook uit de vaandels die uitgereikt worden. De gelotenen compagnieën krijgen alle drie een vaandel in eigen kleur met op de ene zijde de vrijheid afgebeeld in vorm van de Hollandse maagd, en op de andere zijde het wapen van Westzaandam. Voorin het boekje worden twee afbeeldingen weergegeven, waarschijnlijk overeenkomstig met de afbeeldingen op het vaandel. Boven het wapen van Westzaandam doorkruisen 7 pijlen een hoed. De 7 pijlen verwijzen naar de Zeven Provinciën van de Republiek, die ook gedragen worden door de generaliteitsleeuw, de hoed is mogelijk een vrijheidshoed, een zinnebeeld dat voor vrijheid stond en in de 80-jarige oorlog aan populariteit won in Nederland.¹⁸⁹ Een tekening in het boekwerkje waarin Göbels toespraak van 1785 in is opgenomen, bevat aan een zijde de vrijheidsmaagd en aan de andere zijde de Hollandse leeuw, geflankeerd door de goden Mars en Mercurius. Boven de Hollandse leeuw bevindt zich wederom een vrijheidshoed met zeven pijlen.¹⁹⁰ De combinatie van vrijheid en het vaderland komt ook naar voren in de ‘spreuk’ van de genootschappen, zo heette dat van Duyn: “Het doel waarvoor onze ijver brand, is de vrijheid van het vaderland.”¹⁹¹

Daarnaast is het maar de vraag of de Zaanse patriotten druk bezig waren met ideeën over grondwettige herstelling. Er is wel een aanwijzing dat hier een beetje over nagedacht werd, maar de reikwijdte van deze ambities is totaal onduidelijk. De Westzaandamse geconstitueerden vragen namelijk aan het begin van de zomer van 1787 om stukken over de keuren en privilegiën van de regering. Als er hervormingsplannen waren, vormt dit belangrijke informatie voor een voorverkenning. Ze krijgen de stukken echter niet.¹⁹² Bij de aanstelling van de geconstitueerden

¹⁸⁷ GAZ, B1 17073; Göbel, *Vryheidsbazuin*, 1-2.

¹⁸⁸ De verzoekschriften bevinden zich in de volgende twee archieven: GAZ, B22, 12723; GAZ, C/JH 67j.

¹⁸⁹ Universiteit Leiden, ‘Vrijheidshoed’ (versie onbekend). <https://dutchrevolt.library.universiteitleiden.nl/> (10 juni 2025).

¹⁹⁰ Na het voorwoord, vooraf aan de nummering, zijn hiervan afbeeldingen te vinden, de tekst bevat ook nog een beschrijving, zie: Göbel, *Vryheidsbazuin*, 12-13.

¹⁹¹ GAZ, B1 17073.

¹⁹² GAZ, AGZ 57, p. 44, verg. 23 juni 1787.

wordt het onderzoek naar “natuurlijke rechten en privilegiën” van inwoners ook als een van de opdrachten meegegeven.¹⁹³ Maar het komt noch tot concrete stappen, noch tot uitingen hierover.

Dat was misschien wel te verwachten. Een reeds aangehaald artikel uit *De post van den Neder-Rhijn* bevat een brief van ‘B’ uit Zaandam. Het is onduidelijk aan welke kant van Zaandam hij woonde, maar hij was verbolgen over het feit dat Leeuwarden alleen haar gereformeerde burgers betrok bij het komen tot een nieuw regeerings-reglement, en niet de doopsgezinde, lutherse en roomse inwoners.¹⁹⁴ Uit literatuur blijkt dat op andere plekken dit soort onderwerpen op de voorgrond speelden.¹⁹⁵ Juist de rol van niet-gereformeerde christenen in de lokale regering lijkt in Westzaandam, met haar grote en rijke doopsgezinde minderheid, bijzonder relevant. Dat hier zo weinig over geschreven wordt, is curieus. Wellicht wilden patriotten de hervormingen op termijn wel, maar was er geen haast en genoeg vertrouwen in de geconstitueerden, waaronder ook doopsgezinden en waarschijnlijk een katholiek waren.¹⁹⁶

Een voorstel uit Haarlem

Vooraf vrijheid en burgerbepapening komen terug in Westzaandam. Het democratie-aristocratie-debat lijkt lokaal amper gevoerd te worden. Hetzelfde geldt voor discussie over lokale hervormingen en de emancipatie van doopsgezinden, in ieder geval niet publiekelijk. Het wordt bijna de vraag of de Westzaandammers zich überhaupt bekommeren over de volkssoevereiniteit, wat toch als een van de belangrijkste elementen van patriots denken wordt beschouwd.¹⁹⁷

Dat is te snel gedacht, zo blijkt wanneer de Haarlemse propositie wordt ingediend. Zoals in vorig hoofdstuk is beschreven, stelde het tweede lid voor te onderzoeken hoe de representatie van het volk nu plaatsvindt en hoe dit verbeterd zou kunnen worden.¹⁹⁸ Dit tweede punt klinkt plattelanders als muziek in de oren. Zij hoorden immers ook bij het volk, maar gerepresenteerd werden ze niet. Inspraak in de Staten, was namelijk alleen aan bepaalde ‘stemhebbende’ steden.¹⁹⁹ Westzaandam was geen stad, laat staan stemhebbend, een pijnpunt dat zich mogelijk

¹⁹³ GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692.

¹⁹⁴ ‘No. 391’, *De Post van den Neder-Rhijn* 8.

¹⁹⁵ Rosendaal, *Tot Nut van Nederland*, 73-77.

¹⁹⁶ Zo blijkt uit de analyse van de achtergronden van Zaanse patriotten (hoofdstuk 4) op basis van het volgende archiefmateriaal: GAZ, GAZ 1401-1409; GAZ, GAZ 1128-1129; GAZ, GAZ 1131; GAZ, GAZ 1132; GAZ, GAZ 1135; GAZ, GAZ 1136; GAZ, GAZ 1137.

¹⁹⁷ Klein, *Patriots Republikanisme*, 285; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 294.

¹⁹⁸ NHA, RSvH 261, p. 546-547.

¹⁹⁹ Dat waren Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorichem, Schiedam, Schoonhoven en Den Briel in het zuiden van Holland, en Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikedam, Medenblik en Purmerend in het noorden van Holland, zie: *Compleete zak-atlas van de zeventien Nederlandsche provinciën*, 99 en 110.

niet tot de patriottentijd limiteerde.²⁰⁰ In 1785 komt dit pijnpunt al eens naar boven wanneer Duyn en een metgezel de provinciale vergadering van burgercorpsen laten weten dat hun korps onterecht gelijkgesteld wordt met het platteland. Dit leek een reden te zijn om ze buiten te sluiten, maar uiteindelijk worden ze toegelaten.²⁰¹ Er worden verschillende verzoekschriften ingediend waarin dank uitgesproken wordt en tegelijkertijd het verzoek wordt gedaan om er vaart mee te maken.²⁰² Eind maart dient ook de banneregering een verzoekschrift in.²⁰³

De burgers van Oost- en Westzaandam laten middels een rekweset weten dankbaar te zijn voor het initiatief. Ze hopen dat hier snel werk van gemaakt wordt, en verwachten dat verbeterde representatie positieve gevolgen zal hebben. Nu leven ze nog in de schaduw van vrijheid en zijn ze onderhevig aan de willekeur van economische maatregelen die geleid hebben tot “het verval en ondergang van kooplieden, fabriquers en rheeders in schepen.” Ook het verzoekschrift uit Oostzaan benoemt het “droevige verval en ondergang” van deze sectoren en verbindt dit net als Oost- en Westzaandam aan de gebrekkige representatie.²⁰⁴

In de weken hierna komen er bij de Staten van Holland nog meer verzoekschriften over het tweede lid van de Haarlemse propositie binnen, waarvan een redelijk aantal uit de (brede) Zaanstreek. Voor de meesten binnen en buiten de Zaan worden de Staten aangemaand tot spoed, enkele zien de propositie als een manier om de tweedeling in het land achter zich te laten. Economische redenen worden buiten de Zaanstreek niet zo expliciet aangedragen als in het verzoekschrift uit Zaandam en Oostzaan, en binnen de Zaanstreek ook niet echt.²⁰⁵ Alleen die van Westzaan en wellicht die van Zaanstreek verwijzen naar de economische tegenspoed. De Westzaanse burgerij meent dat het tweede lid van de Haarlemse Propositie het vaderland weer tot bloei kan brengen, terwijl Zaanstreek het als een oplossing zien voor de rampen van de voorgaande jaren.²⁰⁶

Hieruit kan geconcludeerd dat in de Zaanstreek, en dan waarschijnlijk vooral Zaandam en blinkbaar ook Oostzaan, economische tegenslagen toch een belangrijke motivatie waren voor de patriottische activiteit, ondanks dat dit in andere uitingen maar weinig naar voren komt. Deze

²⁰⁰ Een gedicht over een overstroming uit 1717 spreekt van ‘aller dorpen stad Zaandam’, zie: ‘Hollandse klachte over den verschrikkelijken watervloed’ in: ‘Mengel-dichten’ in het ‘byvoegsel’ van Claas Bruins, *Zede-dichten* (Amsterdam: weduwe van Barend Visscher 1721) 40-46, aldaar 42 (derde nummerreeks); In 1794 komt dit wederom naar voren in een groter werk van Petrus Loosjes, zie: Petrus Loosjes, *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen, Oostzaan, Oostzaandam, Westzaan, Westzaandam, Koog, Zaanstreek, Wormerveer, Westknollendam, en Nauwerna*. [...] (Haarlem: F. Bohn en A. Loosjes, Pz. 1794) 313-314.

²⁰¹ *Copia autentiek [...] Vergadering van Gewapende burger corpsen*, 19.

²⁰² NHA, *RSvH* 261, p. 948-958; NHA, *RSvH* 262, p. 1010-1019, 1043-1066, 1127-1129.

²⁰³ GAZ, *AGZ* 57, p. 34 en 37, verg. 24 februari en 17 maart 1787.

²⁰⁴ NHA, *RSvH* 261, p. 948-958.

²⁰⁵ NHA, *RSvH* 262, p. 1010-1019, 1043-1066, 1127-1129.

²⁰⁶ *Ibidem*, 1054-1058, 1127-1129.

conclusie wordt versterkt door de betrokkenheid van Zaanamse ondertekenaars bij een petitie van economische aard van verschillende koopmannen. Hier tekenen onder andere Adriaan Rogge, Pieter Corver, Jacob Middelhoven voor.²⁰⁷

Landelijk patriots gedachtegoed

Patriots denken in de Zaanstreek draaide vooral om vrijheidsdenken, wat in 1787 gecombineerd wordt met een diep verlangen naar bovenplaatselijke representatie. Het gemilitariseerde vrijheidsdenken doet sterk denken aan ‘Aan het volk van Nederland’, toch wel hét Patriotse manifest. Hier staat vooral de bescherming van burgerlijke vrijheden en de burgerbewapening die daarbij hoort centraal. Ook de misdragingen van vorige stadhouders worden hier behandeld, en het werk bevat vergelijkingen tussen Nederlandse burgers en hun dappere Bataafse voorouders. Het betoog sluit af met een oproep aan burgers om zich te bewapenen en uit hun midden ‘goede, deugdzame, vrome mannen’ te kiezen om de regering te controleren.²⁰⁸ Eigenlijk zou gezegd kunnen worden dat het Zaans patriottisme een hoog ‘Aan het volk van Nederland’-gehalte heeft.

Het patriottisme bracht meer pamfletten voort, de bekendste daarvan zijn het *Leids ontwerp* en *Grondwettige Herstelling*. Over het algemeen waren de auteurs daarvan kritisch op het stadhouderschap, maar niet per se voor totale afschaffing van het instituut.²⁰⁹ Daarnaast werd, in politieke context, voor de emancipatie van christelijke minderheden gepleit, met name de katholieken.²¹⁰ Dit zou onder doopsgezinden in de Zaanstreek geresoneerd moeten hebben, maar dit vertaalt zich niet in concrete acties.

Hetzelfde geldt voor het aristocratie-democratie denken, waar in de literatuur veel aandacht voor is. In Utrecht werden de termen door een regent gebruikt om facties in de vroedschap te duiden²¹¹ en ze worden in meerdere publicaties gebruikt wanneer het over tegenstanders en onwenselijke regeringsvormen gaat.²¹² De Westzaandammers gebruiken de

²⁰⁷ Ibidem, 1596-1599.

²⁰⁸ Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest*. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink eds. (Weesp 1981) 64, 72-81, 88-91, 142-143.

²⁰⁹ *Ontwerp om de republiek door eene heilzaame vereeniging der beloning van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken* (Leiden: L. Herdingh 1785) 11-15; *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken I* (Amsterdam: Johannes Allart 1784) 147-152, 182-183.

²¹⁰ *Grondwettige herstelling I*, 385-395.

²¹¹ Hij spreekt van ‘prinsgezinden’, ‘aristocraten’, ‘democraten’ en ‘moderaten’, zie: HUA, *FvdM* 223, aldaar p. 53.

²¹² Enkele voorbeelden: A. Borgervriend (pseudoniem), ‘No 308’, *Post van der Neder-Rhijn VI* (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1786) 1308-1319; *Leids ontwerp*, 55-56, 63; Anonymus Belga (pseudoniem van Petrus Wakker de Zon), *De Adel* (s.l.: s.t. 1786).

term zelden, maar moeten er mee in aanraking gekomen zijn. Zo komt de term ook voor in het *Leids ontwerp*, en de vergadering waar dit pamflet wordt opgesteld wordt door Westzaandamse vrijkorpsleden bijgewoond.²¹³

Wat betreft de positie van het platteland is het *Leids ontwerp* weinig expliciet. Wel veronderstelt het dat de constitutionele herstelling een voorwaarde is voor economisch herstel. Het betreft onder andere de ontvolking van Haarlem en de ‘uitteering’ (wegteren, afsterven) van de nijverheid in Zaandam.²¹⁴ Dit laatste detail kan ingebracht zijn door de Westzaandamse afgezanten die op de vergadering waren waar het document opgesteld werd.

Ook *Grondwettige Herstelling* blijft vaag, het eerste deel lijkt te stellen dan inspraak voor het platteland niet kan omdat er geen oude grondslag is hiervoor.²¹⁵ In het tweede deel worden de mogelijkheden groter geacht. Zeker in de bedrijvige banne Westzaan, omdat hier al veel lokaal zelfbestuur is. De lokale regenten stellen namelijk zelf de schepenen aan, die op hun beurt weer de vroedschappen aanstellen.²¹⁶ In het algemeen betogen de auteurs dat er bepaalde zaken waren die dorpen en kleine steden niet ontzegd mochten worden: toezicht op de lokale regeringsfinanciën, toestemming voor het heffen van (nieuwe) lokale belastingen, de aanstelling van haar lokale regering en de manier waarop dit gebeurt.²¹⁷ Hoewel het nooit het grootste doel van patriottisme was, had het dorpen dus veel te bieden. Geen wonder dat dit in Westzaandam resoneerde.

²¹³ Klein en Rosendaal, ‘Democratie in context’, 79; *Copia autentiek [...] Vergadering van Gewapende burger corpsen; Leids ontwerp*, 55-56, 63.

²¹⁴ *Leids ontwerp*, 58-59.

²¹⁵ *Grondwettige herstelling I*, 101-104.

²¹⁶ *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken II* (Tweede druk; Amsterdam: Johannes Allart 1786) 162-163.

²¹⁷ *Grondwettige herstelling I*, 165-174.

Hoofdstuk 4 – Politieke elite uitgebreid

De patriotse leiding

Op 29 april 1787 stellen Westzaandsamse burgers geconstitueerden aan, een groep burgers die voortaan namens het volk de regering gaat controleren. Het is een uitbreiding van de politieke elite, die zich moet gaan verhouden tot de zittende dorpsregering. In dit hoofdstuk worden de leidende politieke figuren onderzocht.

Verkozen worden Pieter Kist, Adriaan Rogge, Pieter Corver, Jan Alfens de Graaff, Jacob Middelhoven Jacobszoon, Cornelis Duyn, Cornelis Claaszoon Groot, Jacob A. Speciaal en Jan Schouten.²¹⁸ Vlak voor de zomer komt De Graaff te overlijden en wordt hij vervangen door Jan Ijsbrants Koning.²¹⁹ Het zijn centrale figuren in de patriottenbeweging in Westzaandam. Een deel is ook al lid van de directie van het *Nationaal Fonds*, dat in december 1786 wordt opgericht.²²⁰ Anderen zijn actief binnen de burgercompagnieën.²²¹

Het is elders niet ongewoon voor katholieken en wellicht ook doopsgezinden, die uitgesloten waren van openbare functies, als geconstitueerden actief te worden.²²² In Westzaandam lijken de lutheranen echter buiten de boot te vallen. Tussen de negen geconstitueerden bevinden zich drie doopsgezinden, mogelijk één katholiek, maar de anderen zijn gereformeerd.²²³

De drie doopsgezinde heren waren allen actief in hun kerkelijke gemeenschappen. Rogge en Middelhoven waren actief bij de Friese gemeente en Corver bij de verenigde gemeente, waar hij uiteindelijk kerkenraadsvoorzitter wordt. Alle drie zijn ze betrokken bij het opstellen van een doopsgezind verzoekschrift in reactie op de wapening van de derde man.²²⁴ In hun patriottische activiteiten zullen ze in ieder geval steun gehad hebben aan een doopsgezinde dominee, die meetekent met de verkiezing van de geconstitueerden en directielid wordt van het Nationaal Fonds in Westzaandam.²²⁵

²¹⁸ GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692.

²¹⁹ GAZ, AGZ 57, p. 43, verg. 23 juni 1787.

²²⁰ ‘***Westzaandam’, *Oprechte Haerlemsche Courant* (4 januari 1787) 1.

²²¹ Cornelis Duyn leidt een exercitiegenootschap, en Jan Schouten is kapitein van de eerste compagnie van gelotenen, zie: GAZ, AGZ 258, aldaar lijsten uit 1787; Zie voor de aanstelling van de kapiteins: GAZ, AGZ 44, p. 40, verg. 17 december 1785.

²²² Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 86, 122, 130.

²²³ GAZ, GAZ 1401-1409; GAZ, GAZ 1128-1129; GAZ, GAZ 1131; GAZ, GAZ 1132; GAZ, GAZ 1135; GAZ, GAZ 1136; GAZ, GAZ 1137.

²²⁴ GAZ, *DgWzd* 3, p. 93 en F.III.

²²⁵ Beroep vastgesteld op basis van preekroosters uit het kerkeradsboek. Zie voor het kerkeradsboek, de aanstellingsakte en directie van het *Nationaal Fonds* respectievelijk: GAZ, *DgWzd* 3, p. 58, 70; GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692; ‘***Westzaandam’, *Oprechte Haerlemsche Courant* (4 januari 1787) 1.

De gereformeerde geconstitueerden lijken minder vaak betrokken bij hun kerkelijke gemeente.²²⁶ Alleen Cornelis Duyn lijkt wel een leidend figuur in de hervormde gemeente van Westzaandam te zijn, hij is onder andere aanwezig bij besprekingen met het dorpsbestuur over een nieuw te benoemen predikant.²²⁷

Uit de trouwregisters blijkt ook dat het overgrote deel in de jaren '50 of '60 voor het eerst trouwt. Ervan uitgaande dat de meesten rond hun twintigste trouwden, bestond de groep geconstitueerden voornamelijk uit veertigers en vijftigers. In ieder geval één van de negen was waarschijnlijk een stuk jonger, hij trouwde in 1781 voor het eerst.²²⁸

De geconstitueerden kunnen op basis van religie ingedeeld worden, maar hebben op andere gebieden veel gemeen. Ze betalen vaak hoge trouwbelastingen, die gerelateerd waren aan het vermogen van het huishouden.²²⁹ Daaruit valt op te maken dat de meesten een inkomen boven de 800 gulden en/of een vermogen boven de 12.000 gulden gehad moeten hebben.²³⁰ In Hollandse steden verdiende zo'n 80% van de huishoudens minder dan 600 gulden in een jaar.²³¹ Gezien hun minimale inkomens hoorden de meeste geconstitueerden dus in ieder geval bij de rijkste 20%. Dit wordt bevestigd door bestaand onderzoek naar de prikschotbelasting, op basis waarvan de meeste geconstitueerden tot de rijkste 6-8% van Westzaandam behoorden.²³²

Van twee geconstitueerden is het niet volledig duidelijk hoe ver hun welvaart rijkte. Jan Schouten had in ieder geval genoeg rijkdom om aan te bieden de wacht op eigen kosten voort te zetten na de geboortedag van Willem V. Hij komt echter niet naar voren tussen de hoogste prikschot- en trouwbelastingen.²³³ Ook Pieter Kist komt wellicht uit een minder welvarende familie, maar tegen de tijd dat zijn zoon trouwt is dat veranderd en valt zijn zoon in de hoogste impostklasse.²³⁴

Verlichte kooplieden

De patriottische geconstitueerden zijn vaak economisch erg bedrijvig. In ieder geval zes van hen lijken een koopmansbestaan te leiden. Ze houden zich bezig met typisch Zaanse activiteiten. Veel

²²⁶ Cornelis Groot wordt wel tweemaal op de groslijst gezet bij het aanstellen van nieuwe ouderlingen, maar wordt nooit gekozen. Zie: GAZ, *NHZdm* 566, p. 33, 47.

²²⁷ GAZ, AGZ 44, verg. 9 juli.

²²⁸ GAZ, GAZ 1451; GAZ, GAZ 1449.

²²⁹ Vrijwel allemaal 30, eenmaal 15, zie: *Ibidem*.

²³⁰ Zie het rapport van 26 oktober 1695: NHA, *RSvH* 129, p. 447-451.

²³¹ De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 562-565.

²³² GAZ, WAB 60, notitie 459, blad 1-5.

²³³ GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451; GAZ, AGZ 57, p. 36, verg. 10 maart.

²³⁴ GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451.

zaten in de scheepshandel,²³⁵ drie waren bezig met houthandel²³⁶ en de meesten zaten ook in de walvisvaart.²³⁷ Daarnaast is het goed mogelijk dat veel hiernaast actief waren in de productiesector, dat gold in ieder geval voor Rogge die in de jaren '70 papiermolens opkocht.²³⁸ Wanneer Duyn in 1786 in Utrecht zit, draagt hij zijn aandeel in een ankersmederij en een pakhuis over.²³⁹ De portefeuille van een koopman zal ook breed gespreid zijn.

De kooplieden kenden veel nevenactiviteiten. Twee geconstitueerden zitten bij Duyn in het exercitiekorps. Dat zijn Kist en de steenrijke Speciaal.²⁴⁰ Op enig moment staat hij per notariële akte samen met Duyn en burgemeester Spiers borg voor de schulden van een dorpsgenoot, dus de drie heren trokken ook in niet politieke zaken samen op.²⁴¹

De drie doopsgezinde geconstitueerden zijn niet betrokken bij de wapenhandel. Ze worden in 1786 wel samen met burgemeester Spiers uitgezonden naar de banne Oostzaan voor economische onderhandelingen.²⁴² Dat betekent dat ze ook bij de meest vooraanstaande kooplieden van de Banne hoorden. Hun vermogen weerspreekt dit niet, ze behoorden in ieder geval tot de rijkste 5%.²⁴³ Adriaan Rogge is van hen het drukst bezet. Hij is een telg uit een van de vooraanstaandste scheepsbouw- en walvisvaartgeslachten van de Zaanstreek.²⁴⁴ 27 juni 1774 wint hij een prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. In 1780 wint hij nogmaals een prijsvraag met zijn plan om de Zaan uit te diepen.²⁴⁵ Zelfs in maart 1787 denkt hij, in samenwerking met Oostzaandamse burgemeester Van der Stad, mee met het Westzaandamse

²³⁵ Dat geldt voor Rogge, Middelhoven en Corver. Zie voor Rogge: SAA, ANA 14685, No 314; SAA, ANA 15631, No 683; SAA, ANA 12411, No 716; SAA, ANA 14318, No 612; Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam*, 107-108; Zie voor Middelhoven: SAA, ANA 14000, No 6104; SAA, ANA 15621, No 350; SAA, ANA 14692, No 738; Zie voor Corver: SAA, ANA 16386, No 191; SAA, ANA 16411, No 789; SAA, ANA 15641, No 834 en 835.

²³⁶ In 1800 bezitten Corver en Groot nog een houtzager, zie: NHA, *GBNH* 200, aldaar de lijsten van Westzaandam; Zie voor Corver: HUA, *NsU* 2858, No 95; Kist koopt in 1783 op grote schaal hout: GAZ, *ORAW* 1790, res. veiling van 6 mei 1783; Zijn zoon zit later ook in de houthandel, zie: Tresoar, *NA* 49003, No 176; Tresoar, *NA* 49002, No 77; Speciaal doet namens zijn vrouw een houtwerf van de hand in 1786, zie: GAZ, *ONAZ* 6157, akte van 21 februari 1787.

²³⁷ In ieder geval Duyn, Rogge, Middelhoven en Speciaal. Zie: Gerret van Sante, *Alphabethische naam-lyst van alle de Groenlandsche en Straat-Davissche comandeurs, die zedert het jaar 1700 op groenland en zedert het jaar 1719 op de Straat-Davis, voor Holland en andere provinciën, hebben gevaren* (Haarlem: Johannes Enschede 1770) [aangevuld door onbekende hand] viii, xx.

²³⁸ Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam*, 107-108.

²³⁹ HUA, *NsU* 1675, No 99.

²⁴⁰ In 1796 is zijn weduwe goed voor een prikschotbelasting van acht en een halve gulden, die moet daarmee tot de rijkste 1,5% van Westzaandam behoord hebben, zie: GAZ, *WAB* 60, notitie 459, blad 1-5.

²⁴¹ GAZ, *ONAZ* 6156.

²⁴² GAZ, *AGZ* 44, verg. 9 september 1786.

²⁴³ GAZ, *WAB* 60, notitie 459, blad 1-5.

²⁴⁴ Een krappe eeuw eerder was het een familielid die Tsaar Peter de Grote in scheepsbouw onderwees, zie: Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam*, 40, 61.

²⁴⁵ 'Haarlem den 7 juni', *Oprechte Haerlemsche courant* (30 juni 1774) 1; Adriaan Rogge, *Antwoord op de vraag des oeconomischen taks van de Hollandsce maatschappye der weetenschappen, te Haarlem. Wegens het verdiepen van den mond der Buitenzaan enz.* (Haarlem: J. Bosch 1780).

dorpsbestuur over het verplaatsen van een lantaarn.²⁴⁶ Op geloofsgebied schijnt hij bijeenkomsten georganiseerd te hebben die het gesprek tussen geloofsgroepen aanmoedigden, alleen het is niet duidelijk of hij dit voor 1787 al deed.²⁴⁷ Rogge had familiebanden met Jacob Middelhoven.²⁴⁸

De werkzaamheden van de drie anderen, zijn onduidelijk. Ze zijn waarschijnlijk niet actief als kooplieden, dan waren ze naar voren gekomen in notariële akten of in de lijsten walvisvaarders zoals hun collega-geconstitueerden. Het kan wel zijn dat ze in de productiesector zaten, maar wellicht deden ze heel iets anders.

De geconstitueerden komen in verschillende samenstellingen in actie en lijken als één geheel te opereren. Sprake van religieuze scheidslijnen is er niet. Wat wel opvalt is dat een De Graaff en een Groot veel minder actief zijn. Wellicht gingen de kooplieden voorop, met uitzondering van de zeer actieve Jan Schouten.

De regering

Ergens is het vreemd dat Duyn niet in het dorpsbestuur zit. Hij is rijk, gereformeerd en maatschappelijk betrokken. Een mogelijke verklaring is dat hij uitgesloten werd. Uit ander onderzoek blijkt dat een kliek van 14 families ruim 150 jaar lang de helft van de regeringsposten bezat. Onder de andere helft bevinden zich waarschijnlijk veel aangetrouwde families, maar deze hypothese is nog niet onderzocht.²⁴⁹

Hij zal, net als veel andere geconstitueerden, de regeerders wel persoonlijk gekend hebben. Veel Zaanse regenten zouden namelijk in de hout- en scheepssector gezeten hebben. In de periode 1750-1795 ging dit in totaal om zo'n 75% van de regeerders.²⁵⁰ Een voorbeeld hiervan is burgemeester Van Broek, die schepen beheerde, al moet hij ook een groot deel van zijn tijd kwijt zijn aan de handel in obligaties.²⁵¹ Burgemeester Aarses (of zijn familie) zat samen met oud-burgemeester Nan (of zijn familie) in de walvisvaart.²⁵² Het is dus ook niet toevallig dat vijf van de zes handelende geconstitueerden, samen met (latere) regenten als Van Broek, Aarses en Toll, in 1778 lid waren van de *Economische Taks*. Dat was een verlicht gezelschap dat zich bezighield met

²⁴⁶ GAZ, AGZ 57, p. 36, verg. 15 maart.

²⁴⁷ Zo blijkt uit een biografisch overzichtje, vermoedelijk geschreven na zijn dood, zie: GAZ, B10 815.

²⁴⁸ Die trouwt met zijn nicht Treintje Pieters Rogge. Familierelaties gereconstrueerd op basis van: Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam*.

²⁴⁹ Van Braam, *Burgemeesters en vroedschappen van Westzaandam*, 16-17.

²⁵⁰ Ibidem, 13-15.

²⁵¹ SAA, NA 15606, No 53; Maar hij zat voornamelijk obligaties, zie: SAA, NA 14907, No 85; SAA, NA 14353, No 478; SAA, NA 14908, No 121; SAA, NA 14906, No 142.

²⁵² Van Sante, *Alphabethische naam-lyst van alle de Groenlandsche en Straat-Davissche comandeurs*, viii.

vraagstukken over economie en ondernemen.²⁵³ Er kan dus voorzichtig gesproken worden van een overkoepelende handelselite, maar onder de dorpse regenten waren er ook beoefenaars van ‘vrije beroepen’. Zo was Willem Spiers chirurg en C.H. Göbel notaris.²⁵⁴

De regenten van Westzaandam, en ook hun collega’s op banneniveau, lijken enige patriottische sympathieën te hebben. Zo bleek in vorige hoofdstukken dat de wapening van het platteland zonder strubbelingen werd doorgevoerd. Ook werd een steunbetuiging over de Haarlemse Propositie opgesteld door de banne-regering zelf en het dorpsbestuur nam deel aan een patriottisch geladen evenement door vaandels uit te rijken aan de drie burgercompagnieën. Daartegenover staat geen enkele blijk van steun aan de stadhouder. Sterker nog, wanneer het verbod op het dragen van oranje gebroken wordt, neemt het dorpsbestuur dit heel serieus.²⁵⁵

Hiernaast lijken veel regenten indirect verbonden te zijn met de patriottische activiteiten in het dorp. Zo heeft burgemeester Nomen waarschijnlijk een oom die mee tekent met de aanstelling van de geconstitueerden. Er zijn nog meer Nomens die meetekenen, maar de naam komt dermate veel voor dat het onduidelijk is hoe de familiebanden tussen verschillende takken lopen. De weduwe van Meindert Nomen, die een vaandel uitreikt in 1785,²⁵⁶ en haar kinderen die meetekenen met de aanstelling van de geconstitueerden, lijken in mannelijke lijn geen nabije gemeenschappelijke voorvader te hebben.²⁵⁷

Abraham van Broek, burgemeester, lijkt verbonden te zijn aan de sociëteit.²⁵⁸ Zijn neef is zeer actief bij de Westzaandamse patriotten, als burgerkapitein, lid van Duyns exercitiegenootschap en medeaansteller van de geconstitueerden.²⁵⁹ Hoewel het standpunt van Willem Spiers zelf onduidelijk is, is zijn zoon hoogstwaarschijnlijk lid van het exercitiegenootschap en aanwezig bij de aanstelling van de geconstitueerden.²⁶⁰ De Cornelis Spiers die in 1787 aangesteld wordt ter geruststelling van de burgerij,²⁶¹ lijkt een neef te zijn van Willem Symons

²⁵³ *Naamlyst des oeconomische taks van de Hollandsche maatschappye der weetenschappen voor het jaar 1778* (J. Bosch; Haarlem [1778]) 98-100.

²⁵⁴ GAZ, AGZ 258, aldaar de doktersbriefjes (<A5); Zie voor de benoeming van Göbel als notaris: GAZ, ABW 236, p. 69.

²⁵⁵ Het dorpsbestuur vergoed het vastleggen van de getuigenverklaring, zie: GAZ, GAZ 57, p. 36, verg. 10 maart.

²⁵⁶ GAZ, B1 17073.

²⁵⁷ Familieband vastgesteld op basis van index doop- en trouwboeken gereformeerde gemeente, zie: GAZ, GAZ 1409; Lidmaatschap van de compagnie is terug te vinden in: GAZ, AGZ 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787; GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692.

²⁵⁸ GAZ, AGZ 57, p. 34, verg. 24 februari 1787.

²⁵⁹ Aanstelling van Aris van Broek als kapitein is terug te vinden in: GAZ, AGZ 44, verg. 4 december 1785; Lidmaatschap van de compagnie is terug te vinden in: GAZ, AGZ 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787; Zie voor het manifest: GAZ, ONAZ 6157, aldaar No 692.

²⁶⁰ Familieband vastgesteld op basis van index doop- en trouwboeken gereformeerde gemeente, zie: GAZ, GAZ 1409; Lidmaatschap van de compagnie is terug te vinden in: GAZ, AGZ 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787; GAZ, ONAZ 6157, No 692.

²⁶¹ GAZ, AGZ 57, p. 38, verg. 4 april 1787.

Spiers, die enkele verzoekschriften heeft ondertekend.²⁶² Ook regent Jacob Dekker lijkt familieleden te hebben staan op de lijst van aanstellers.²⁶³ Alleen Wouter van Toll en Pieter Aarses lijken geen banden met de patriotten te hebben.

De in Westzaandam wonende bannesecretaris gaat het verst in het uitdragen van zijn patriottische gevoelens. Hendrik Christiaan Göbel wordt in 1783 aangesteld. In zijn aanstellingsreglement staan diverse bepalingen opgenomen. Hij moet de Ware Gereformeerde Religie aanhangen, een oude benaming voor de hervormde ‘staatskerk’, en trouw zweren aan het lokale staatsrecht. Ondanks zijn gezworen trouw aan het bestaande bestuur is hij volop betrokken bij patriottische activiteiten. Zo houdt en verspreidt hij meerdere toespraken aan gewapende burgers.²⁶⁴ Als notaris komt hij ook in aanraking met het patriottisme. Het in akte opnemen van een incident tussen gewapende burgers en iemand met een oranjelint voor een rechtszaak hoort misschien bij zijn gewone werkzaamheden als notaris, maar hij stelt ook de akte op van de aanstelling van de geconstitueerden van Westzaandam. Dat hij hierbij betrokken is, een revolutionair politiek moment, hoeft niet alleen aan zijn notarisambt toegeschreven te worden. Het is wellicht zelfs in strijd met zijn aanstellingsreglement, dat hij nog geen vier jaar eerder tekende. Iemand als hij, die duidelijk bijdroeg aan de patriotse agenda, kon niet aanblijven als secretaris zonder steun van zijn mederegenten.

Van orangistische sympathieën lijkt in het dorpsbestuur geen sprake te zijn, maar dat maakt niet iedereen patriotsgezind. Dat deze regeringsleden er mogelijk waren, laat de in Westzaan wonende emeritus-schout Jongewaard zien. Die had in april 1787 willen stoppen als schout, maar bleef toch langer aan, “weetende wat voor vlees er in de kuip zat”. Dit is rond de tijd dat de Patriotse geconstitueerden aangesteld worden en zich steeds vaker gaan bemoeien met het bestuur. Het is een man van de oude stempel, die de eisen van een nieuwe tijd probeert aan te tonen in de oude manier van besturen. De vroedschappen van weleer noemt hij na de omwenteling van 1795 “volks- of liever burgervertegenwoordigers.” Hij was duidelijk geen patriot, maar prinsgezind was hij nimmer.²⁶⁵ Wellicht is de term ‘staatsgezind’ het best op zijn plaats.

Er is echter geen aanleiding om te stellen dat een meerderheid van het Westzaandamse dorpsbestuur met hem meevoelde. De meerdere indirecte banden met patriottische activiteiten, het voortvarend uitvoeren van minder controversiële patriottische verzoeken en het ontbreken van

²⁶² Familieband vastgesteld op basis van index doop- en trouwboeken gereformeerde gemeente, zie: GAZ, GAZ 1409; NHA, *RSvH* 261, p. 948-958.

²⁶³ Familieband vastgesteld op basis van index doop- en trouwboeken gereformeerde gemeente, zie: GAZ, GAZ 1402.

²⁶⁴ GAZ, *B1* 17073; Göbel, *Vryheidsbazuin*; GAZ, *B28* 12347, plano 20.

²⁶⁵ Het plan om de banne in 1748 aan de prins te schenken doet hij zeer negatief af, zie: Jongewaard, *Iets over de constitutie*, 43, 46, 58.

pogingen om zich van overtuigd patriot Göbel te ontdoen, het impliceert allemaal het tegenovergestelde. De geconstitueerden hadden te veel gemeen met de lokale bestuurders, die op hun beurt genoeg meebewogen om de geconstitueerden enigszins te vriend te houden. Deze wisselwerking heeft wellicht revolutie voorkomen.

Hoofdstuk 5 – Patriotse achterban

Demografische verkenningen

Het 19^e -eeuwse werk van Honigh beweert dat in de ‘patriottentijd’ veel Zaanse burgers zich bewapenden. Maar dat hier veel mannen zich wapenden, betekent niet per se dat alle gewapende burgers patriotsgezind waren. De provinciaal ingezette bewapening van het platteland was immers onvrijwillig. Daarnaast konden pacifistische doopsgezinden onder de wapening uit komen. Om een profiel van de ‘Zaanse patriot’ te reconstrueren, baseer ik me daarom vooral op de ondertekenaars van de akte die de geconstitueerden aanstelt en een ruim 150 keer ondertekend verzoekschrift over de Haarlemse Propositie. Door die twee lijsten naast elkaar te leggen, ontstaat er een lijst van de meest-patriottisch gezinde burgers van Westzaandam.

Uit bestaand onderzoek blijkt dat 22,5% van de weerbare gelotenen de aanstellingsakte ondertekend hadden, van die groep werd 59% vermogend genoeg geacht om zelf een wapen aan te schaffen, 41% was dat niet. Van alle gelotenen, dus ook degenen die niet ondertekenden meegerekend, was slechts 27% vermogend genoeg om zelf een geweer aan te schaffen. De ‘vermogende’ groep lijkt dus oververtegenwoordigd onder de akte-ondertekenaars. Wat betreft religie, blijkt er relatief gezien een grote steun onder doopsgezinden, gevolgd door de katholieken, die weer gevolgd worden door de gereformeerden. De steun onder lutheranen is maar beperkt. Economisch gezien is de steun onder de rijksten het grootst, vooral bij religieuze minderheden.²⁶⁶

Bij dit bestaande onderzoek moeten wel twee belangrijke kanttekeningen gegeven worden. Allereerst de lijsten. Deze hebben zeker enige representativiteit, ze bestaan uit een door het lot samengesteld deel van de bevolking. Echter zijn sommige beroepen, levensovertuigingen en leeftijden uitgezonderd, zeker in de definitieve lijsten. Welke lijsten gebruikt zijn is echter onduidelijk. Ten tweede wordt de aanmerking ‘vermogend’, waarmee bedoeld werd dat iemand vermogend genoeg was om eigen uitrusting te kunnen kopen, door het onderzoek geïnterpreteerd als indicatie van welstand. Het is alleen onduidelijk vanaf welk inkomen iemand vermogend werd geacht.

Dit onderzoek hanteert daarom een andere welstandsindicator: trouwimposten. De hoogte van deze ‘trouwheffing’ was afhankelijk van het inkomen of vermogen van de bruid(-egom) en haar of zijn ouders. Hoogwaardigheidsbekleders of families met een jaarinkomen hoger dan 800 gulden of een vermogen boven de 12.000 gulden, moesten 30 gulden betalen. Lagere inkomens betaalden minder. Ingezetenen met inkomsten lager dan 200 gulden (en/of een vermogen lager dan 2000 gulden) droegen slechts 3 gulden af. Als gehuwden dit niet konden

²⁶⁶ Van Braam, *Westzaandam in de Republiek*, 99-101.

betalen kon er belastingvrij getrouwd worden.²⁶⁷ Zo'n 60% van de huishoudens in Hollandse steden viel in de eerste twee impostklassen. Hieronder valt 'het Grauw', de arbeidersklasse en de laagste regionen van de middenklasse. Bij een inkomen van ongeveer 300 gulden, zal grofweg 70% van het inkomen opgegaan zijn aan voedsel.²⁶⁸

Tabel 5.1 – Impostklassen in de provincie Holland

	3 gulden	6 gulden	15 gulden	30 gulden
Jaarinkomen vanaf	Onder de 200 gulden	200 gulden	400 gulden	800 gulden
Vermogen vanaf	Onder de 2.000 gulden	2.000 gulden	6.000 gulden	12.000 gulden
Functie				Regeerders, enkele vrije beroepen

Bron: NHA, *RSvH* 129, pag. 447-451.

Hoewel de impostbelasting een beperkt aantal schijven kende en daarmee niet een perfecte welvaartsspreiding laat zien, en de soms grote afstand in jaren tussen trouwdatum en patriottische activiteit, biedt het een betere indicator dan de aantekening op de ledenlijsten. Het grote voordeel is dat iedere persoon die trouwt individueel opgetekend wordt. Bij veel andere belastingen wordt bijvoorbeeld alleen het gezinshoofd genoteerd, en dus niet zijn zonen. Daarnaast worden jongeren niet 'armer' geclassificeerd omdat het vermogen van het ouderlijk huishouden de maatstaf was.

Om tot een redelijke steekproef van de 'gewone patriot' te komen, heeft het onderzoek de ondertekenaars van een verzoekschrift omtrent de Haarlemse Propositie en de aanstellingsakte van de geconstitueerde naast elkaar gelegd.²⁶⁹ Dit zijn twee van de meest ondertekende documenten, zonder duidelijke band met een burgerkorps. Een dergelijke band kan namelijk resulteren in een lijst van voornamelijk korpsleden. De kans is groot dat patriotsgezinden van buiten het korps hierdoor ondervertegenwoordigd zijn.

Achtergrond van een doorsnee patriot

145 personen hebben beide documenten ondertekend. Daarvan is de trouwimpost en religie zoveel mogelijk vastgesteld. 70 daarvan waren betrokken als gewapende burger (24 gelotenen, 37

²⁶⁷ NHA, *RSvH* 129, p. 447-451, rapport van 26 oktober 1695.

²⁶⁸ De Vries en Van der Woude, *The First Modern Economy*, 562-565, 610-611, 625.

²⁶⁹ NHA, *RSvH* 261, p. 953-958; GAZ, *ONAZ* 6157, No 692.

bij Duyn, 13 bij een Oostzaandams genootschap; 4 dubbelleden tussen de gelotenen en het genootschap van Duyn).²⁷⁰ Dat is ongeveer 48,3 procent, waarmee wapenhandel een zeer belangrijk maar niet universeel kenmerk is van de Westzaandamse patriot.

Van de 145 ‘meest patriotsgezinden’ is van 94 een trouwimpost vastgesteld. De gevallen waarin dit niet mogelijk was, hadden soms te maken met het ontbreken van een naam, maar vaker met verschillende identieke namen binnen dezelfde generatie. Hierdoor is niet vast te stellen welke impost bij de ondertekenaar hoort. Dit heeft echter weinig tot geen invloed op de uitkomst doordat lagere en hogere imposten in alle waarschijnlijkheid hier evenveel last van hebben. Van de 96 waarvan het wel zeker is, betaalde bijna vier op de tien Westzaandammers de hoogste impost, terwijl dat voor de gehele bevolking een half op de tien is. De allerarmsten zijn met 19% nog steeds behoorlijk vertegenwoordigd, maar relatief wel aanzienlijk minder.²⁷¹

Tabel 5.2 – Verdeling Westzaandammers en lokale patriotten over impostklassen

	Algemene steekproef (n: 348)	Algemene steekproef in procenten	Patriotse achterban (n: 96)	Patriotse achterban
Pro deo	247	71%	18	19%
1 gulden	5	1%	-	-
3 gulden	60	17%	16	17%
6 gulden	13	4%	19	20%
15 gulden	7	2%	5	5%
30 gulden	16	5%	36	38%

Bron: GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451; NHA, *RSvH* 261, pag. 953-958; GAZ, *ONAZ* 6157, aldaar No 692.

Qua leeftijd valt er uit de imposten af te leiden dat veruit de meesten voor het eerst trouwden in de jaren 60-90. Ervan uitgaande dat ze toen begin twintig waren, zullen de meeste patriotsgezinden tussen de 15 en 45 jaar oud geweest zijn. Burgers die meededen in het excercitiegenootschap waren waarschijnlijk een stuk jonger, trouwdata suggereren dat de meesten jonger waren dan 35.²⁷²

²⁷⁰ GAZ, AGZ 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787.

²⁷¹ GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451.

²⁷² GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451.

Bij het vaststellen van religieuze overtuiging was dit bij 19,3-23,4% niet (met zekerheid) mogelijk. Bij enkele twijfelgevallen is op basis van geboorte of familienaam wel vast te stellen dat ze hoogstwaarschijnlijk van een bepaalde religie waren, maar is hun naam niet specifiek aangetroffen.

Tabel 5.3 – Religieuze achtergrond Westzaandamse patriotten

	Alle onderzochte individuen (N:145)	Alle gevonden individuen (n:103)
Gereformeerd	53,1%	69,3%
Doopsgezind	15,2%	19,8%
Luthers	2,8%	3,6%
Katholiek	5,5%	7,2%
Niet vastgesteld	23,4%	n.v.t.

Bron: GAZ, GAZ 1128-1129; GAZ, GAZ 1131; GAZ, GAZ 1132; GAZ, GAZ 1135; GAZ, GAZ 1136; GAZ, GAZ 1137; GAZ, GAZ 1401-1409.

De gereformeerden kunnen op basis van deze cijfers zowel ondervertegenwoordigd als licht oververtegenwoordigd zijn. Doopsgezinden lijken wel oververtegenwoordigd te zijn. Aannemelijk is dat dat percentage nog iets hoger ligt, want enkele als doopsgezinde geboren individuen zijn namelijk zijn door onduidelijkheid rondom hun lidmaatschap op latere leeftijd niet meegenomen. Lutheranen zijn in ieder geval ondervertegenwoordigd, en de katholieken lijken relatief evenwichtig aanwezig te zijn.

Beroepen zijn op deze schaal niet te achterhalen, maar in een Bataafse inventarisatie van de industrie (ca. 1800) komen wel ruim 40 namen voor van molens, smederijen en andersoortige bedrijven. De helft van de eigenaren is in verband te brengen is met patriotse activiteit en een kwart ondertekende zowel het verzoekschrift over de Haarlemse propositie en de aanstellingsakte van de geconstitueerden. Dat is meer dan 10% van de groep ondertekenaars.²⁷³

Duyns genootschap

Een andere groep is ook het uitlichten waard. Het exercitiegenootschap van geconstitueerde Cornelis Duyn. Twee andere geconstitueerden, net als Duyn ook gereformeerd, zijn ook lid.²⁷⁴

²⁷³ NHA, *GBNH* 200, aantekeningen Westzaandam; GAZ, *AGZ* 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787; NHA, *RSvH* 261, p. 953-958; GAZ, *ONAZ* 6157, aldaar No 692.

²⁷⁴ De namen van de 126 leden zijn terug te vinden in: GAZ, *AGZ* 258, lijsten van 1787.

Wanneer gekeken wordt naar alle leden, lijkt de verhouding iets meer dan 80% gereformeerd.²⁷⁵ Dat percentage ligt aanzienlijk hoger dan bij patriotsgezinden in het algemeen. Dit houdt waarschijnlijk verband met de pacifistische denkbeelden van doopsgezinden, die behoorlijk ondervertegenwoordigd zijn. Dit is iets wat in 1785 ook mee lijkt te spelen, beide Westzaandamse gemeentes hadden bedenkingen bij de wapening. In de regio waren alleen de gemeentes in Wormerveer uitgesproken en zonder reservaties voor.²⁷⁶

Tabel 5.4 – Religieuze achtergrond binnen Duyns genootschap

Gereformeerd	Doopsgezind	Katholiek	Luthers
82%	9%	4%	5%

Bron: GAZ, GAZ 1128-1129; GAZ, GAZ 1131; GAZ, GAZ 1132; GAZ, GAZ 1135;
GAZ, GAZ 1136; GAZ, GAZ 1137; GAZ, GAZ 1401-1409.

Uit de imposten blijkt dat de allerrijksten sterk oververtegenwoordigd zijn en de minst welvarende inwoners ondervertegenwoordigd. Ondanks de ondervertegenwoordiging, nam deze groep op grotere schaal mee aan Duyns genootschap dan aan de aanstellingsakte en het verzoekschrift omtrent de Haarlemse propositie.²⁷⁷ Wat op het vlak van welstandsniveau interessant is, is dat alle leden van dit korps geacht werden vermogend genoeg te zijn om hun eigen wapenrusting aan te schaffen en geen wapens ontvingen van de staat, terwijl bijna de helft de impost niet kon betalen.²⁷⁸ Het zou kunnen dat de wapens door het korps, of enkele rijkere leden, zijn aangekocht. Dit kwam vaker voor.²⁷⁹

²⁷⁵ GAZ, GAZ 1128-1129; GAZ, GAZ 1131; GAZ, GAZ 1132; GAZ, GAZ 1135; GAZ, GAZ 1136; GAZ, GAZ 1137; GAZ, GAZ 1401-1409.

²⁷⁶ GAZ, *DgWzd* 3, F.VII; GAZ, *DgWz* 116, res. p. 54-73.

²⁷⁷ GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451.

²⁷⁸ GAZ, GAZ 1451.

²⁷⁹ NHA, *RSvH* 261, p. 579-583.

Tabel 5.5 – Verdeling Westzaandammers en Duyns korpsleden over de impostklassen

	Algemene steekproef (n: 348)	Algemene steekproef in procenten	Duyns compagnie	Duyns compagnie in procenten
Pro deo	247	71%	34	45%
1 gulden	5	1%	-	-
3 gulden	60	17%	12	16%
6 gulden	13	4%	5	7%
15 gulden	7	2%	2	3%
30 gulden	16	5%	23	30%

Bron: GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451; GAZ, AGZ 258, aldaar de lijsten uit het jaar 1787.

De cijfers zijn niet heel verbazingwekkend. In Bathem, een dorpje van 400 zielen in Overijssel, was er sprake van zeer grote mobilisatie. In een kleine steekproef blijkt dat bewapende burgers goed overeenkwamen met de demografische indeling van het dorp.²⁸⁰ Maar op andere plekken lijkt de rijkere (midden-)klasse oververtegenwoordigd. Dat is ook het geval van Durgerdam en Ransdorp, waar de beweging bijna uitsluitend gereformeerd is.²⁸¹ In Den Bosch gold ook oververtegenwoordiging van de rijkere bevolking, hier vastgesteld op basis van huurklassen.²⁸² Ook in Zaandijk is er waarschijnlijk oververtegenwoordiging van de rijkere bevolking. Van de 156 burgers die betrokken zijn bij het aanstellen van geconstitueerden aldaar, zijn 78 aangesloten bij het *Nationaal Fonds*. Ze konden allen 1 tot 10 gulden afdragen, een indicatie dat dit waarschijnlijk allen mensen waren die ten minste goed rond konden komen, met enkele zeer welvarende leden onder hen. De 15 geconstitueerden dragen allemaal bij aan het nationaal fonds, met één enkele uitzondering allemaal 5 gulden of meer.²⁸³ Gecombineerd met hoge gaardersimposten voor veel geconstitueerden, ontstaat een beeld dat de rijkere bovenlaag ook hier aan het hoofd van de beweging stond.²⁸⁴

²⁸⁰ Te Brake, 'Revolution and the Rural Community', 56-57.

²⁸¹ Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen*, 123-124.

²⁸² Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 170-172.

²⁸³ GAZ, CH 2893; GAZ, CH 2867.2868.

²⁸⁴ GAZ, GAZ 1449; GAZ, GAZ 1451.

Orangistische achterban

De orangistische mobilisatie in Westzaandam was dermate beperkt dat het afgedaan kan worden in twee alinea's. Er zijn aanwijzingen dat er orangistische Zaankanters waren. Er is echter te weinig bekend om een beeld te vormen van de precieze omvang en aard van de beweging. Duidelijk is dat Jan Adam Verwyk een vooraanstaande orangist was. Wanneer het gerucht rondgaat dat er een orangesociëteit wordt opgericht, wordt zijn naam hierbij genoemd. Rond diezelfde tijd zou er een orangistisch verzoekschrift rondgegaan zijn. Het is echter niet bewaard gebleven en mogelijk niet eens ingediend.²⁸⁵ Daarnaast wordt zijn knecht veroordeeld omdat hij een oranje-oproer heeft proberen te ontketenen, aangemoedigd en ondersteund door Verwyks vrouw. Uit de rechtszaak blijkt dat ook de dochter van Verwyk oranje gedragen heeft en was het dragen van oranje onderwerp van gesprek onder jongens op de markt.²⁸⁶

Na een incident in Oostzaandam schijnt een prinsgezinde man geroepen te hebben "niemand mag mij lijden in de buurt omdat ik een Prinsman ben."²⁸⁷ Het beeld ontstaat dat er dus een Oranjegezinde minderheid was, die zich nooit op het niveau van de patriotten heeft kunnen organiseren. Daarmee ontbrak het de patriotten aan orangistische tegenstand.

²⁸⁵ GAZ, AGZ 57, p. 40, res. vergaderingen van 28 april en 2 mei 1787.

²⁸⁶ GAZ, ONAZ 6157, No 682; NHA, ORA 1296, p. 42-49; NHA, ORA 1301, stukken maart 1787, scan 176-203.

²⁸⁷ GAZ, ONAZ 6098, No 106.

Besluit

Westzaandam was een groot en bedrijvig dorp, maar een schim van haar vroegere zelf. De economische sectoren die haar groot hadden gemaakt waren ‘weggeteerd’ en haar bevolking was gehalveerd. Maar er waren nog steeds rijke families en ook in religieuze diversiteit was het een rijk gebied. Wanneer het patriottisme opkomt in Nederland, doet Westzaandam tussen 1785 en 1787 volop mee. In een periode van nog geen drie jaar verzetten patriotse Zaankanters ontzettend veel werk. Wat maakt dat het hier zo op kon leven?

Sociaaleconomische factoren

Het wegwijnen van de Zaanse economie is waarschijnlijk een van de grootste oorzaken geweest. Veel van de geconstitueerden zijn actief in de handel en manufactuur. Ze moeten gemerkt hebben dat de zaken slechter liepen. Omdat het lastig is om voor grote groepen achttiende-eeuwers beroepen vast te stellen, is het onduidelijk of dit ook gold voor de achterban van de geconstitueerden, maar ze genoten wel grote steun onder eigenaren van molens en andere productieplaatsen. Bovendien bestond de patriotse achterban overwegend uit de rijkere lagen van de Westzaandamse samenleving. Logisch zou zijn dat zij veelal kooplieden, fabriekseigenaren en winkeliers waren en de economische conjunctuur in de boeken gevoeld hebben. Anderzijds begint de economie pas echt in te storten na 1787. Dat het later erger wordt betekent echter niet dat de economische onvrede toen ook al in mindere mate speelde.

De doopsgezinden en in mindere mate de katholieken waren goed gerepresenteerd in zowel de (onbepaalde) achterban als de groep geconstitueerden. Voor de doopsgezinden resulteert dit mogelijk zelfs in lichte oververtegenwoordiging. De lutheranen waren juist ondervertegenwoordigd. De mogelijke oververtegenwoordiging van doopsgezinden is een aanwijzing dat religieuze achtergrond één van de oorzaken van Zaans patriottisme is.

Op economische problematiek na lijkt de lokale context juist remmend te werken. Doordat de banne in eigendom was van de banneregering was de invloed van de Staten beperkt en ook de stadhouder had weinig formele invloed. Daarmee kende de banne weinig inmenging van boven. Binnen de banne hadden de stemverhoudingen tussen Westzaan en Westzaandam wel aanleiding tot ontevredenheid kunnen vormen. In het verleden zijn hier ook al conflicten over geweest. Maar de patriotten lijken hierin weinig interesse te hebben. Als laatste lijkt er geen sprake te zijn van structurele corruptie, wat een andere oorzaak van patriottische activiteiten wegneemt.

Mede daardoor richten Westzaandamse patriotten zich op het dorp overstijgende thema's, zoals het gebrek van representatie in de Staten. Dit werd in verzoekschriften in verband

gebracht met de economische situatie. De Staten hadden in de ogen van Westzaandammers wellicht te weinig oog voor de situatie in de Zaanstreek vanwege het gebrek aan representatie. Tot op zekere hoogte konden ze hierin gelijk hebben, de protectionistische houding van steden wordt immers als een van de redenen van de economische neergang genoemd.

Ideologische factoren

Uit de profilering van de Westzaandamse patriotten blijkt dat het gewapend burgerschapsideaal erg belangrijk is. Het zijn verlichte christenen die strijden voor hun natuurlijke en goddelijke vrijheid. Dit is een belangrijk onderdeel van het patriots denken, en lijkt niet direct in verband te staan met de sociaaleconomische oorzaken die zojuist opgesomd zijn. Wat dat betreft is het wellicht een 'ideologische wind' die is gaan waaien, maar wel één die wellicht doorgang kon vinden vanwege bestaande onvrede over andere zaken.

Andere 'paradepaardjes' van het patriots denken krijgen echter minder voet aan de grond. Westzaandam strandt niet in een aristocratie-democratiedebat. Dat dit niet gebeurt kan meerdere oorzaken hebben. Allereerst is er geen sprake van grootschalige corruptie en handelt de regering niet per se 'aristocratisch'. Daarnaast behoudt het dorpsbestuur eenheid van handelen. Dat maakt het lastig om een individuele bestuurder te demoniseren. Bovendien blijkt dat de patriotse leiders en de regeringsleden dat ze in relatie tot de Staten dezelfde belangen hebben. Ook kwamen beide groepen overwegend uit een verlichte handelselite en zullen ze elkaar wellicht persoonlijk goed gekend hebben.

Ideologische uitingen lijken te bevestigen dat de economische situatie een belangrijke oorzaak was van politieke activiteit. In een verzoekschrift over het tweede lid van de *Haarlemse propositie* wordt in Westzaandam expliciet verwezen naar de economische situatie. Enkele geconstitueerden tekenen daarnaast mee met een economie gerelateerd verzoekschrift van kooplieden en het zou heel goed kunnen dat het *Leids ontwerp* over de economische situatie in Zaandam spreekt dankzij Westzaandamse aanwezigheid bij het opstellen daarvan.

De religieuze achtergrond van patriotten speelt in ideologische uitingen verrassend weinig mee. Hierin wijkt het af van de gestelde hypothese, want als religieuze emancipatie minder belangrijk gevonden wordt, kan de oververtegenwoordiging van doopsgezinden beter verklaard worden door oververtegenwoordiging van doopsgezinden onder de welvarende lagen van de bevolking. Dit betekent echter niet dat religie totaal niet relevant was. Het verlicht christendom komt veel terug in ideologische uitingen. Daarnaast is de emancipatie van religieuze minderheden in Leeuwarden belangrijk genoeg om over te schrijven naar een landelijke periodiek. Maar de emancipatie van deze groepen in Westzaandam lijkt op basis van het beschikbare bronmateriaal

geen onderwerp te zijn. Dat is vreemd, want een groot deel van de achterban had hier wel belang bij. Dit kan ook voortkomen uit de goede relatie met het dorpsbestuur, dat zich in een ver verleden met succes had ingezet tegen de vervolging van lutheranen. Daarnaast had het buurtdorp enkele jaren eerder nog de bouw van een nieuwe katholieke schuilkerk toegestaan. Politiek gezien betekent dit echter weinig. Maar mogelijk was de benoeming van doopsgezinden en mogelijk één katholiek onder de geconstitueerden voldoende.

Westzaandam in breder perspectief

De casus laat ook zien dat patriotisme echt geen stedelijk fenomeen was. Uit literatuur bleek al dat verschillende dorpen veel activiteit vertoonden, daar kan Westzaandam (en ook het zijdelings behandelde Zaandijk) zonder twijfel aan toegevoegd worden.

Uit de Westzaandamse casus blijkt wederom dat de opkomst van het patriotisme afhankelijk is van de lokale context. Westzaandam lag niet onder het juk van de stadhouder, zoals in met name Overijssel en Utrecht het geval was. Corruptie biedt ook geen aanleiding, terwijl het wel een belangrijke reden voor opkomst van patriottisme was in bijvoorbeeld Sprang. Het gebrek aan rechten voor politieke minderheden speelde misschien mee, maar niet zo duidelijk als in de omgeving van Heusden. Daarmee onderschrijft dit onderzoek sommige conclusies van Rosendaal, al spelen daar hele andere problemen in de context.

Verskillende verklaringsmechanismen blijken minder relevant in Westzaandam. Praksis idee over corporatisme ziet stedelijke structuren als gilden als belangrijke voorwaarde voor patriottische activiteit. In het dorp Westzaandam bestonden die niet, maar toch komt patriottisme hier op. Wel worden vergelijkbare structuren aangelegd, zo vertonen de burgersociëteit en genootschappen ook corporatistische trekken en lijken stedelijke organisaties te spiegelen. Maar veel politieke bewegingen maken gebruik van organisatievorming, de these van Prak vereist meer.

Ook de soms marxistisch ingestoken verklaring van aristocratie-democratietegenstellingen lijkt weinig relevant in Westzaandam. Wanneer dit tot randvoorwaarde zou worden gesteld, is het onverklaarbaar dat er toch zoveel gebeurde in Westzaandam. De patriotse elite leek in veel opzichten op de regentenelite, met als voornaamste verschil dat de één toegang had tot regeringsfuncties en de ander niet of in mindere mate. De Wits stelling dat de regenten en patriotten fundamenteel andere belangen hadden wordt in Westzaandam weerlegt. Beide groepen kenden dezelfde economische problematiek en hoopten op meer inspraak in de Staten. Het is wel voorstelbaar dat bij de uitwerking van die inspraak toch een belangentegenstelling zou ontstaan. De regering lijkt zelf graag representanten te willen sturen,

maar het is onduidelijk hoe de Westzaandamse patriotten het graag uitgewerkt hadden zien worden. Rondom financiële controle en het lokale staatsrecht ontstaan wel tegenstrijdige belangen, maar doordat het dorpsbestuur elke keer een beetje toegeeft zonder het verzoek uiteindelijk te honoreren resulteert dit niet in confrontatie.

Tilly's ideeën over collectieve actie maken vooral het politieke proces inzichtelijk en in mindere mate de oorzaken. Uit dit onderzoek blijkt (wederom) dat het een nuttig raamwerk is, wat voor Westzaandam inzichtelijk maakt waarom er geen revolutie ontstaat. Dat lijkt vooral voort te komen uit het ontbreken van grote tegenstrijdige belangen. De economische belangen en de wens om inspraak waren uiteindelijk van nationale aard en interessant voor zowel regering als patriotten. Daarnaast is het onduidelijk of de patriotten voldoende middelen konden mobiliseren. De gelotenen stonden, ondanks hun patriotse affiliaties, formeel onder bevel van de regering. Ook is politieke activiteit is gebaat bij wat tegenstand. Het grotendeels ontbreken hiervan, aangevuld met de belangenoverlap van patriot en regering en verergerd door de goede relatie tussen patriotse leiders en regenten, heeft revolutie waarschijnlijk voorkomen.

Het ontbreken van nationale inspraak en de staat van de economie vormen de voornaamste motor achter de patriotse activiteit in Westzaandam. Dit maakt de bevolking ontvankelijk voor wat nu het gewapend burgerschapsideaal genoemd wordt. Op basis van Westzaandam kan gesteld worden dat dit ook de basis van het patriotisme vormt. De strijd tussen aristocratie en democratie blijkt op basis van deze casus geen harde voorwaarde voor patriottische activiteit. Voor deze radicalere variant is mogelijk meer aanleiding nodig. Repressie, corruptie of georganiseerd orangistisch verzet bijvoorbeeld. In Westzaandam was hier niet genoeg sprake van. Of het gewapend burgerschapsideaal altijd belangrijk is en of het aristocratie-democratiedebat echt complementair is zou onderzocht kunnen worden in een groter comparatief onderzoek. Het is namelijk ook mogelijk dat beide ideeën tegelijkertijd opkomen en vaker wel dan niet het zelfde publiek vinden. Westzaandam zou dan slechts de uitzondering op de regel vormen. Verder comparatief onderzoek kan ook meer inzicht geven in de contextafhankelijke oorzaken, waar wellicht gemene delers in te vinden zijn. Hier speelt vooral de economie, elders de status van religieuze minderheden of corruptie. De vraag rijst welke het vaakst spelen bij de opkomst van patriotisme.

Dat bredere onvrede een bevolking vatbaar maakt voor grensoverschrijdende politieke ideeën is niet vreemd, maar houdt het heden wel een spiegel voor. Op basis van deze analyse lijkt het erop dat de regering weinig anders had kunnen doen om de opkomst van de patriotten tegen te gaan. De vertragingstactiek van de dorpsregering hielp iets en stelde de regenten in staat om zoveel mogelijk regie in handen te houden. Maar de beweging kreeg alsnog voet aan de grond, omdat de onvrede over de economie en staatsinrichting er hoe dan ook was. Bij hedendaagse

ideologische bewegingen in opkomst, zoals populisme, geldt ook dat onvrede een rol speelt. Zonder te willen stellen dat lessen uit deze casus zonder kanttekeningen naar het heden kunnen gebracht worden, suggereert deze casus dat dit soort bewegingen lange tijd in goede banen geleid kunnen worden, maar dat dit ze niet tegenhoudt. Wellicht is de enige oplossing om de onderliggende onvrede aanpakken. Of de combinatie van mondjesmaat meebewegen en vertragen op de lange termijn blijft werken is onduidelijk. Het zou goed kunnen dat het in Westzaandam uiteindelijk alsnog uitgelopen was op revolutie, wanneer de Pruisische soldaten nooit de Republiek binnengevallen waren.

Bibliografie

Verantwoording

Annotatie en bronvermelding zijn gedaan volgens stijl 'De Buck'. Voor archiefinstellingen en archieven worden de onderstaande afkortingen gehanteerd. Er is voor gekozen om bij oudere uitgaves (voor 1850) naast plaats en jaar van uitgave ook de uitgever op te nemen. Dit bevordert de vindbaarheid van de exacte uitgave. Wanneer de uitgever niet opgenomen is in de uitgave, wordt de afkorting s.t. gebruikt. Dit staat voor *sine typographus*.

Voor titels van oude uitgaves zijn zoveel mogelijk letterlijk overgenomen, tot zover een modern toetsenbord dat toelaat. Wanneer dit vanwege uitzonderlijke lengte niet kon en een ingekorte variant gebruikt is, wordt dat aangegeven met '[...]'

Archiefinstellingen

GAZ: Gemeentearchief Zaanstad (Zaandam)

HUA: Het Utrechts Archief

NA: Nationaal Archief (Den Haag)

NHA: Noord-Hollands Archief (Haarlem)

SAA: Stadsarchief Amsterdam (Amsterdam)

Archieven

ABW: Ambachtsheerlijkheid (Banne) Westzaan

AGZ: Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam

ANA: Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam

B[nr]: Bibliotheekcatalogus Zaanstad

CH: Collectie Honig(h)

CJJH: Collectie J.J. Honig

CvDW: Archief van de Commissie van Defensie te Woerden, 1787

DgK-Zd: Doopsgezinde gemeente Koog-Zaandijk

DgWz: Doopsgezinde gemeenten Westzaan

DgWzd: Doopsgezinde gemeenten Westzaandam

FvdM: Familie van der Meulen

GAZ: Gemeentearchief Zaanstad

GW: Gemeentebestuur Westzaan 1395-1813

GZd: Gemeentebestuur Zandijk, 1621-1813

KPNH: Collectie van kaarten en kaartboeken van de Provinciale Atlas Noord-Holland

NA: Notarieel archief

NHZdm: Nederlands Hervormde gemeente Zaandam

NsU: Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905

ONAZ: Oud notarieel archief Zaandam.

ORA: Oud Rechtelijke en Weeskamer Archieven

ORAW: Oud-Rechtelijk archief Westzaan

RSvH: Archief resoluties van de Staten van Holland en opvolgende colleges in de Bataafse Republiek te Den Haag

VDP: Verzameling Dumont Pigalle

Primaire bronnen

Belga, Anonymus (pseudoniem van Petrus Wakker de Zon), *De Adel* (s.l.: s.t. 1786).
Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Borgervriend, A. (pseudoniem), 'No 308', *Post van der Neder-Rhijn VI* (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1786) 1308-1319. Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Bundel gedichten aan de weledelen heer Mr. François Jacob Gallé toegewijd (Leiden: L. Herdingh 1807). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Capellen tot den Pol, Joan Derk van der, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest*. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink eds. (Weesp 1981).

Compleete zak-atlas van de zeventien Nederlandsche provinciën (Amsterdam: Elwe en Langeveld 1786). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Copia autentiek van de gedrukte Memorie voor eenige Leden der Vergadering van Gewapende burger corpsen, binnen de Provincie Holland, gehouden te Leyden, op Dingsdag den 4 October 1785 [...] (Leiden: s.t. 1785) 18-20. Raadpleegbaar op [Google Books](#). Ook raadpleegbaar in: Nationaal archief (NA), *Verzameling Dumont Pigalle (VDP) (2.21.057)*, 87, Diverses assemblées des députées des bourgeois armées, 1785-1787.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Ambachtsheerlijkheid (Banne) Westzaan (ABW) (OA-0126)*, 226, Registers betreffende de verkiezingen van regenten van de banne, alsmede registers van aanstelling van vertegenwoordigers van sociale organisaties en ambachten, zoals schaalders voor armen, hooistekers, kerkmeesters, buitenmoeders voor de armenhuizen, 1647-1794, specifiek 1771-1794.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Ambachtsheerlijkheid (Banne) Westzaan (ABW) (OA-0126)*, 233, Register van extracten en afschriften van besluiten, verzoeken, brieven van het gemeentebestuur, schepenen en vroedschappen, correspondentie met de Staten van Holland en West-Friesland inzake kwesties die in de banne Westzaan speelden in de periode 1455-1788, 1795-1797. Met index van extracten van de stukken.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Ambachtsheerlijkheid (Banne) Westzaan (ABW) (OA-0126)*, 236, Resolutieboek van de ambachtsheren betreffende veelal de gunning van het recht op uitoefening van beroep en het windrecht, 1731-1810. Met index op voornaam.

- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam (AGZ) (OA-0053)*, 44, Notulen met besluiten van de regenten van West-Zaandam, 1759-1811.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam (AGZ) (OA-0053)*, 57, Resolutieboeken van de regenten van West-Zaandam, 1634-1810, specifiek 1778 mei 16-1810. Met alfabetische index op onderwerp.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam (AGZ) (OA-0053)*, 258, stukken betreffende de organisatie en uitvoering van de burgerbewapening, 1785-1796.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam (AGZ) (OA-0053)*, 259, Verzoekschrift van enkele inwoners van West-Zaandam aan de regenten om een burgerschutterij te mogen oprichten, met bijbehorend antwoord, 1787.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Archief Gemeente Oost-Zaandam, West-Zaandam en Zaandam (AGZ) (OA-0053)*, 273, Ingekomen stukken betreffende banszaken, te weten de koop van de ambachtsheerlijkheid Westzaan in 1729, de bouw van het nieuwe rechtshuis te Westzaan, 1781-1783, het verzoekschrift aan de Staten over het aantal notarissen in de banne Westzaan, 1729, alsmede het recht van exue tussen Westzaan en Middelburg-Rotterdam, 1788, 1729-1788.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaandijk (B1) (BIEB_0001)*, 16153, Aantekeningen in chronologische volgorde, bijgehouden tot 1813; geslachtgergister van de nakomelingen van Karte Cornelisz. Dekker (1813).
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B1) (BIEB_0001)*, 17073, Aanspraak aan het exercitie genootschap ten zinspreuk voerende: Het doel waar voor ons ijver brand, is vrijheid en het vaderland: te Westzaandam opgericht, ter gelegendheid der plechtige overgifte van een vaandel door Mejuffr. de wed. Meijndert Noome / Göbel, Hendrik Christiaan, 1785.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B3) (BIEB_0003)*, 2502, Jan van Vleuten, Annotatiën wegens 't voorgevallene betrekkelijk de looting van de derde man en nopens de burgerbewapening te Zaandijk, 1785-1788.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B10) (BIEB_0010)*, 815, Iets over Adriaan Rogge.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B12) (BIEB_0012)* 2500, Jan van Vleuten, Journaal van een reys na Uytregt en Woerden door Willem Adr. Kouwenhove, Jacob Jansz. Honig en ik Jan Adr. Van Vleuten, de 3de en 4de July 1787.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaandijk (B22) (BIEB_0022)* 12723, Request van het 'exercitie genootschap' te Koog en het 'genootschap van wapenhandel' te Westzaan, gericht aan de Staten van Holland en Westfriesland, waarin zij erkenning van hun genootschap verzoeken, 1787.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaandijk (B22) (BIEB_0022)*, 12724, Requesten uit Westzaan en Koog om dank uit te spreken en in één geval Haarlemse propositie te onderschrijven, 1786-1787. Met notulen van onbekende vergadering in de Gereformeerde kerk (1799).
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B28) (BIEB_0028)*, 12347, De wel-gepaste aanspraak aan de manhafte zonen der vryheid te Zaandam.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Collectie Honig(h) (CH) (PA-0451)*, 2867.2868, Stukken betreffende een dankadres aan de Staten van Holland en de oprichting van een departement van het Nationaal fonds (1787).
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Collectie Honig(h) (CH) (PA-0451)*, 2893, Comité van gequalificeerden uit een notabel aantal burgers te Zaandijk anno 1787.

- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Collectie Honig(h) (CH) (PA-0451)*, 3144, Request van ingezetenen van Oostzaan, om Hun Ed. Gr. Mog. cordate maatregelen ins Vaderlands gesteldheid. Copie aan de Leden (12 juni 1787).
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Collectie J.J. Honig (CJJH) (PA-0418)*, 67j, Stukken betreffende het genootschap voor wapenhandel te Oost- en Westzaandam met het verzoek om legalisatie van hun genootschap, 1787.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Doopsgezinde Gemeente Koog-Zaandijk, 1646-1966 (DgK-Zd) (KA-0021)*, 1, Notulen van de kerkenraad.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Doopsgezinde Gemeente Koog-Zaandijk, 1646-1966 (DgK-Zd) (KA-0021)*, 563, Stukken betreffende het opstellen van een rekest aan de Staten van Holland door de Doopsgezinde gemeente Kooger-Zaandijk met naburige Doopsgezinde gemeenten betreffende vrijstelling van de loting derde mant tot krijgsdienst wegens gewetensbezwaren, 1785.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Doopsgezinde gemeente Zaandam-West, Zaandam, 1628-1948 (DgWzd) (KA-0012)*, 3, Notulen van de kerkenraad, 1781-1797.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Fries Doopsgezinde gemeente Westzaan, Waterlands Doopsgezinde gemeente Westzaan, Verenigde Doopsgezinde gemeente Westzaan, 1626-1998 (DgWz) (KA-0013)*, 116, Notulen van kerkenraadsvergaderingen, 1779 -1 september 1792.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1128, Indexen dopen en trouwen R.K. 't Kalf Oost-Zaandam in de periode 1752-1811, ca. 1985, specifiek A-K.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1129, Indexen dopen en trouwen R.K. 't Kalf Oost-Zaandam in de periode 1752-1811, ca. 1985, specifiek L-Z.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1131, Indexen dopen en trouwen R.K. St. Bonifacius Oost-Zaandam in de periode 1784-1812, ca. 1985.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1132, Index trouwen evangelisch luthers West-Zaandam in de periode 1643-1830, 2008.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1135, Index lidmaten Fries doopsgezind West-Zaandam in de periode 1711-1780, ca. 1985.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1136, Index doop, lidmaten, attestatie doopsgezinden West-Zaandam in de periode 1731-1850, ca. 1985.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1137, Index dopen en trouwen R.K. en dopen O.K. West-Zaandam in de periode 1669-1805, ca. 1985.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1401, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek A-Bo.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1402, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek Br-Dij.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1403, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek E-G.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1404, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek H-Ja.
- Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1405, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek Jan-Ju.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1406, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek Ka-Ko.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1407, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek Ko-M.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1408, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek N-Sj.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1409, Klapper op dopen en trouwen Gereformeerd Westzaandam in de periode 1672-1815, vervaardigd door G. Oosterbaan, z.j., specifiek Sl-Z.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1449, Indexen op de registers van aangifte voor de impost op het trouwen en ondertrouwboek van het gerecht te West-Zaandam betreffende de periode 1695-1805 door P.J. Teiwes, 2006-2007, specifiek op bruidegom, 18 jan. 1727-1749 mrt. 29, 4 apr. 1748-1760 dec. 28.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentearchief Zaanstad (GAZ) (OA-0153)*, 1451, Indexen op de registers van aangifte voor de impost op het trouwen en ondertrouwboek van het gerecht te West-Zaandam betreffende de periode 1695-1805 door P.J. Teiwes, 2006-2007, specifiek op bruidegom, deel 1, 5 jan. 1765-1805 dec. 20.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentebestuur Westzaan 1395-1813 (GW) (OA-0048)*, 88, Resolutieboek van de regenten van Westzaan, 1684-1809.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Gemeentebestuur Zaandijk, 1621-1813 (GZd) (OA-0060)*, 48, Notulen en verklaringen betreffende het geschil tussen regenten van de banne Westzaan en de schout S. Jongewaard junior en secretaris C. Sonsbeek in hun functie als vendumeesters, betreffende een klacht van twee houthandelaren uit Westzaandam wegens benadeling bij het houden van houtveilingen, 1782.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Nederlands Hervormde gemeente Zaandam (NHZdm) (KA-0006)*, 566, Notulen van vergaderingen van de kerkenraad (Westzaandam), 1642-1938, specifiek 1782 apr 8-1808 nov 30.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Nederlands Hervormde gemeente Zaandam (NHZdm) (KA-0006)*, inleiding.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Oud notarieel archief Zaandam (ONAZ) (OA-0020)*, 6098, Albert Booker, 1776-1809, specifiek 1787.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Oud notarieel archief Zaandam (ONAZ) (OA-0020)*, 6156, Hendrik Christiaan Göbel, 1783-1823, specifiek 1786 aug 2-1787 feb 12.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Oud notarieel archief Zaandam (ONAZ) (OA-0020)*, 6157, Hendrik Christiaan Göbel, 1783-1823, specifiek 1787 feb 12-1787 aug 7.

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Oud-Rechtelijk archief Westzaan (ORAW) (OA-0008)*, 1790, Veilboek (West-Zaandam) 1727-1811, specifiek 1783 (1 mrt)-1786 (8 dec).

Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Werkarchief van prof. dr. A van Braam, samengesteld ca. 1950-2000 (WAB) (PA-0432)*, 60, huishoudingen/ gezinssamenstellingen (o.a. tellingen aangeslagenen: ook naar godsdienst, economisch en bestuurselite).

Göbel, H.C., *Vryheidsbazuin* ([Zaandam]: s.t. 1787). Raadpleegbaar in: Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B27) (BIEB_0027)*, 14091, Vryheidsbazuin, of Omstandige en opregte opgave en beschrijving van de plegtigheden; welke zyn voorgevallen op den 7. November 1786; geweest zynde de dag op welken uit naam van burgemeesteren en vroedschappen van West-Zaandam; aan de in drie compagniën.

Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken I (Amsterdam: Johannes Allart 1784).

Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken II (tweede druk; Amsterdam: Johannes Allart, Amsterdam 1786). Raadpleegbaar op [Internet Archive](#).

‘Haarlem den 7 juni’, *Oprechte Haerlemsche courant* (30 juni 1774) 1. Raadpleegbaar op [Delpher](#).

Haeften, J. van, *Volkstelling in de Nederlandsche Republiek uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland* (Den Haag: Landsdrukkerij 1796). Raadpleegbaar op [CBS](#).

Het Utrechts archief (HUA), *Familie van der Meulen (FvdM)* (57), 223, Aantekeningen van verscheidene zaken, over de jaaren 1786 en 1787, dagboek van Jan Carel van der Meulen, 1786-1787. Eerste deel (p 1-270).

Het Utrechts archief (HUA), *Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905 (NsU)* (34-4), 2858, Kantoor Pieter van der Star en opvolgers, specifiek Paulus Coenradus Meijberg, Minuten, 1798-1818, specifiek 1809. Akte 95 raadpleegbaar op [hetutrechtsarchief.nl](#).

Het Utrechts archief (HUA), *Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905 (NsU)* (34-4), 1675, Minuten met indices van Jan Jacob Kruijder, 1784-1788. Akte 99 raadpleegbaar op [hetutrechtsarchief.nl](#).

‘Hollandse klachte over den verschrikkelijken watervloed’ in: ‘Mengel-dichten’ in het ‘byvoegsel’ van Claas Bruins, *Zede-dichten* (Amsterdam: weduwe van Barend Visscher 1721) 40-46 (derde nummerreeks). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Jongewaard Jr., Simon, *Iets over de constitutie en het bestuur van den banne en ambachts-heerlykheid Westzaanen, voor de omwending in den jaare 1795* (Westzaan: W. Bruin 1796). Raadpleegbaar in Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), *Bibliotheekcatalogus Zaanstad (B10) (BIEB_0010)*, 16585, iets over de constitutie en het bestuur van den banne en ambachts-heerlykheid Westzaanen: vóór de omwending in den jaare 1795.

‘Koog den 26 juni’, *Oprechte Haerlemsche courant* (30 juni 1787) 1. Raadpleegbaar op [Delpher](#).

Loosjes, Petrus, *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen, Oostzaan, Oostzaandam, Westzaan, Westzaandam, Koog, Zandijk, Wormerveer, Westknollendam, en Nauwerna*. [...] (Haarlem: F. Bohn en A. Loosjes, Pz. 1794). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Naamlyst des oeconomische taks van de Hollandsche maatschappye der weetenschappen voor het jaar 1778 (Haarlem: J. Bosch s.d.). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Namenlijst van de heeren officieren, onderofficieren en schutters van de onderscheiden detachementen, zo als deze zedert den 5. september 1786. te Utrecht ter adsistentie zijn ingerukt (Utrecht – Bodegraven: H. van Emenes en M. van Loopik 1786). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Nationaal archief (NA), *Archief van de Commissie van Defensie te Woerden, 1787 (CvDW)* (3.01.48), 116, Missiven van diverse vrijcorpsen en schutterijen aan de Commissie van Defensie te Woerden van 18 juni - 14 september 1787, specifiek 16^e stuk, het vrijcorps te Zaandam van 24 juni 1787.

‘No. 391’, *De post van den Neder-Rhijn* 8 (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1786) 699-706. Raadpleegbaar op [Google Books](#).

- 'No. 434', *De politieke kruyer* 9 (Amsterdam: J. Verlem 1787) 209-224. Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- 'No. 455. Strekkende tot bylage T 4 van No 432. Behelzende cherteparty van Adriaan Rogge, mede reeder en directeur van het schip genaamt st. Agatha, ter eenre, en de heeren Dirk Claus en Koel, mitsgaders de heer secretaris B. Blok, ter andere zyde. In dato 27 juli 1787' in: *Verzameling van placaten, resolutien en andere authentieke stukken enz. Betrekking hebbende tot de gewigtige gebeurtenissen, in de maand september MDCCLXXXVII en vervolgens, in het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden voorgevallen. Vijfde deel* (Kampen: J.A. de Chalmot 1788) 76-80. Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Archief resoluties van de Staten van Holland en opvolgende colleges in de Bataafse Republiek te Den Haag (RSvH) (2169)*, 129, Resoluties van de Staten van Holland. Gedrukt, 1525-1793, specifiek 1695.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Archief resoluties van de Staten van Holland en opvolgende colleges in de Bataafse Republiek te Den Haag (RSvH) (2169)*, 261, Resoluties van de Staten van Holland. Gedrukt, 1525-1793, specifiek 1787 t/m 1 maart.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Archief resoluties van de Staten van Holland en opvolgende colleges in de Bataafse Republiek te Den Haag (RSvH) (2169)*, 262, Resoluties van de Staten van Holland. Gedrukt, 1525-1793, specifiek 1787 1 maart t/m 26 april.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Gewestelijke Besturen in Noord-Holland (GBNH) (13)*, 200, Lijst, statistische opgaven van fabrieken en trafieken in het departement van Texel, met aantekeningen inzake handel en scheepvaart, enz, 1800-1801.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Collectie van kaarten en kaartboeken van de Provinciale Atlas Noord-Holland (KPNH) (560)*, 265, Kaart van den Zaanstroom en de omliggende dorpen. Getekend door Klaas Sem.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Oud Rechtelijke en Weeskamer Archieven (ORA) (184)*, 1296, criminele rol, 1779- 5 juni 1797.
- Noord-Hollands Archief (NHA), *Oud Rechtelijke en Weeskamer Archieven (ORA) (184)*, 1301, bijlagen bij de criminele rol.
- Ontwerp om de republiek door eene heilzaame vereeniging der beloning van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken* (Leiden: L. Herdingh 1785). Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- Ordre en Reglement, waer naer de regeringe van Overyssel in het toekomende sal worden beleyt* (s.l.: s.t. 1675). Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- Ordre en reglement waer naer de regering in de provincie van Utrecht in het toekomende sal worden bestelt* (s.l.: s.t. 1674). Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- 'Reijs groet. Aan de dappere Leden van 't Exercitie-Genootschap te Westzaandam', *De Post van den Neder-Rhijn* XII (Utrecht: G.T. van Paddenburg 1787).
- Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, in hun Edele Groot Mog. Vergadering genoomen in den jaare 1784. Derde deel* (Den Haag: s.t. 1784). Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, in hun Edele Groot mog. Vergadering genoomen in den jaare 1788. Eerste deel* (Den Haag: s.t. 1788). Raadpleegbaar op [Google Books](#).
- Rogge, Adriaan, *Antwoord op de vraag des oeconomischen taks van de Hollandsce maatschappye der weetenschappen, te Haarlem. Wegens het verdiepen van den mond der Buitenzaan enz.* (Haarlem: J. Bosch 1780). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Sante, Gerret van, *Alphabetische naam-lyst van alle de Groenlandsche en Straat-Davissche comandeurs, die zedert het jaar 1700 op groenland en zedert het jaar 1719 op de Straat-Davis, voor Holland en andere provinciën, hebben gevaren* (Haarlem: Johannes Enschede 1770) [aangevuld door onbekende hand]. Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14685, Reinier van Eibergen, Minuutacten. 1762-1794, specifiek 1778 Januari 3 – 1778 December 30; met alfab. index, 1778. Akte 314 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 15631, Anthony Mijlius, Minuutacten, 1770-1806, met alfab. index, 1786. Akte 638 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 12411, Cornelis van Homrigh, Minuutacten. 1744-1802, specifiek 1773 Mei 1-1773 Juni 30; met alfab. index, 1773. Akte 716 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14318, Pieter de Wilde, Minuutacten. 1759-1794, specifiek 1769 September 1-1769 December 31; alfab. index in 14316 1769. Akte 612 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14000, Philippus Dorfling, Minuutacten. Specifiek 1787 Juli 1-1778 September 30; alfab. index in 14005. Akte 6104 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 15621, Anthony Mijlius, minuutacten met alfab. index, 1784. Akte 350 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14692, Reinier van Eibergen, minuutacten 1785 Januari 3-1785 December 30; met alfab. index. Akte 738 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075) 16386, Jan Harmsen, minuutacten 1787 Januari 3-1787 April 30; met alfab. index. Akte 191 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075) 16411, Jan Harmsen, minuutacten 1793 October 1-1793 December 31; met alfab. index. Akte 789 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075) 15641, Anthony Mijlius, minuutacten met alfab. index, 1789. Aktes 834 en 835 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 15606, Anthony Mijlius, minuutacten met alfab. index, 1780. Akte 53 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14907, Mr. Jan van Tatenhove, minuutacten 1764-1775, specifiek 1769 Januari 6-1769 Juni 30 met alfab. index. Akte 85 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14353, Pieter de Wilde, minuutacten 1759-1794, specifiek 1781 Mei 1-1781 Augustus 31. Akte 478 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14908, Mr. Jan van Tatenhove, minuutacten 1764-1775, specifiek 1769 Juli 1-1769 December 30. Akte 121 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (ANA)* (5075), 14906, Mr. Jan van Tatenhove, minuutacten 1764-1775, specifiek 1768 Juli 1-1768 December 30. Akte 142 raadpleegbaar op [digitale index SAA](#).

[Swildens, J.H.], *Vaderlandsch voorstel tot eenen nationalen onderstand, ter bevordering van de gewichtigste belangen des Nederlandschen volks* (s.l.: s.t. 1786). Raadpleegbaar op [Google Books](#).

Tirion, Isaak, *Tegenwoordige Staat der vereenigde Nederlanden; agtste deel, zynde het vervolg der beschryving van Holland* (Amsterdam: s.t. 1750).

Tresoar, *Notarieel archief (NA) (26)*, 49002, Kantoor Nr. 49 Harlingen I, Sjoerd Simons Wijma, minuut-akten, specifiek 1809-1810.

Tresoar, *Notarieel archief (NA) (26)*, 49003, Kantoor Nr. 49 Harlingen I, Sjoerd Simons Wijma, minuut-akten, specifiek 1810.

‘***Westzaandam’, *Oprechte Haerlemsche Courant* (4 januari 1787) 1. Raadpleegbaar op [Delpher](#).

‘***Westzaandam’, *Oprechte Haerlemsche Courant* (26 augustus 1786) 2. Raadpleegbaar op [Delpher](#).

Literatuur

Aerts, Remieg, ‘Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848’ in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van Kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-2012* (achtste druk; Amsterdam 2013) 15-103.

Alkemade, Dirk, ‘Ragebol en sabel. Patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (2021).

Alkemade, Dirk ‘Patriots oorlogstoerisme. Het reisverslag van Jan van Vleuten naar de frontsteden Utrecht en Woerden in de zomer van 1787’, *De Moderne Tijd* 4:1 (2020) 108-120.

Bos-Rops, Yvonne, en Herman Oost, ‘Hollandse heerlijkheden en de vindplaats van hun archieven. Een eerste aanzet’, in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck eds., *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2007) 107-110.

Baker, Michael Keith, *Inventing the French Revolution. Essays on the French Political Culture in the Eighteenth Century* (New York NY – Melbourne 1990).

Braam, A. van, *Burgemeesters en vroedschappen van Westzaandam 1640-1794* (Zaandam 1994).

Braam, A. van, ‘Over de omvang van de Zaandamse scheepsbouw in de 17e en 18e eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 24:1 (1992) 33-49.

Braam, A. van, *Westzaandam in de tijd van de Republiek* (Zaandam 1978).

Braam, A. van, ‘De Zaanstreek. Overwoekerd agrarisch landschap’, in: M. Kranenburg-Lycklama à Nijeholt, F.J. Kranenburg, D.H. Couvée, Gerbrand de Jong en A.J. Kölker, *Het veranderend gezicht van Noord-Holland. Beelden van dorpen en steden, water en land uit de provinciale atlas* (Amsterdam 1976) 60-75.

Braam, A. van, J.W. Groesbeek, S. Hart en M.A. Verkade eds., *Historische Atlas van de Zaanlanden. Twintig eeuwen landschapsontwikkeling* (Wormerveer 1970).

Braam, A. van, ‘Statistisch onderzoek naar de herkomst van de lidmaten der Evangelisch-Lutherse gemeente te Zaandam, 1675-1800’, J.W. Groesbeek, S. Hart, G.J. Honig, F. Mars, en J.W. van Sante eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Vierde jaargang* (Wormerveer 1949) 341-344.

Braam, A. van, *Bloei en verval van het economisch-sociale leven aan de Zaan in de 17de en 18^e eeuw* (Wormerveer z.j.).

Brake, Wayne Ph. Te, ‘Provincial Histories and National Revolution in the Dutch Republic’ in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca-London 1992).

- Brake, Wayne Ph. Te, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth-century Dutch City* (Cambridge MA 1989).
- Brake, Wayne Ph. te, 'Burgers en Boeren in the Dutch Patriot Revolution' in: *Th.S.M. van der Zee, Joost Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., 1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 84-99.
- Brake, Wayne Ph. Te, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands', in: Louise A. Tilly en Charles Tilly eds., *Class Conflict and Collective Action* (Beverly Hills – London 1981) 53-72.
- Colenbrander, H.T., *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 3: 1786-1787* (Den Haag 1899).
- Colenbrander, H.T., *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 2: 1784-1786* (Den Haag 1898).
- Colenbrander, H.T., *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden. Deel 1: 1776-1784* (Den Haag 1897).
- Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).
- Enthoven, Victor, 'Een moeizaam huwelijk. De oorlogsvloot en de Zaanse scheepsbouw rond 1673' *Marineblad* 42:1 (2024) 26-33.
- Geyl, Pieter, 'Patriotten en NSB'ers' (Groningen 1958).
- Geyl, Pieter, *De patriottenbeweging, 1780-1787* (Amsterdam 1947).
- Hart, S., 'Zaandam in de Franse tijd', in: A. van Braam, I.H. van Eeghen, W.J. van Hoboken, H. van der Linden, I. Samkalden en Th. Van Tijn eds., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 29-70.
- Hart, S., 'Schetsen uit de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Zaandam. Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van haar kerkgebouw', J.W. Groesbeek, S. Hart, G.J. Honig, F. Mars, en J.W. van Sante eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Vierde jaargang* (Wormerveer 1949) 333-340, 370-378.
- Honig Js. Jr., Jacob, *Geschiedenis der Zaanlanden. Tweede deel* (Haarlem: J.J. Weeveringh [c.a. 1849]) 211-230. Raadpleegbaar op Google Books.
- Hulzen, A. van, *Utrecht in Beroering. Patriotten en Fransen in de Domstad – 1780-1813* (Utrecht 2002).
- Hunt, Lynn, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkely – Los Angeles – London 1984).
- Iperen, Aron van, *Volkssoevereiniteit verankerd. Idealen worden werkelijkheid* (Bachelor-eindwerkstuk geschiedenis, Utrecht 2024). Ongepubliceerd, opvraagbaar bij auteur.
- Israel, Jonathan, *De Republiek. 1477-1806*, vert. Bert Smilde (9e druk; Franeker 2020).
- Jong, Erik Halbe de, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014).
- Klein, Stephan, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Klein, Stephan, en Joost Rosendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De achttiende eeuw* 26:1 (1994) 71-100.
- Knoops, W.A., *Gouda 1787. Radicalisering, revolutie, restauratie* (Amsterdam 2011).
- Maza, Sarah, *Thinking about History* (Chicago – London 2017).
- Nieuwenhuis, Tom, *Keeshonden en Prinsmannen. Durgerdam Ransdorp en Holisloot 1780-1813* (proefschrift; Amsterdam 1986).
- Nimwegen, Olaf van, *De Nederlandse burgeroorlog. 1748-1815* (Amsterdam 2021).
- Nobel, Arjan, 'Heerlijkheden in Holland. Een historiografische en historische verkenning' in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck eds., *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017) 15-52.

- Oddens, Joris, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots Bataafse tijd, 1875 tot heden', *Tijdschrift voor geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591.
- Palmer, Robert R., *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800, Vol. 1* (Princeton 1959).
- Panhuysen, Luc, *De Burgerbaron. Johan Derk van der Capellen en het begin van de democratie* (Amsterdam – Antwerpen 2024).
- Poell, Thomas, *The Democratic Paradox: Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (proefschrift, Utrecht 2007).
- Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het revolutietijdvak 's Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).
- Rogge, J., *Het geslacht Rogge te Zaandam* (Koog aan de Zaan 1948).
- Rosendaal, Joost, *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012).
- Rosendaal, Joost, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (proefschrift 2003).
- Sande, A.W.M.F.M. van de, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, Joost Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 112-121.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Sas, N.C.F. van, 'The Patriot Revolution: New Perspectives', in: Margaret C. Jacob and Wijnand W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca-London 1992) 91-122.
- Sas, N.C.F. van, 'Drukkers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen eds., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 174-184.
- Sas, N.C.F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-130.
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780/1813*, vert. Ger Groot (Amsterdam 1989).
- Stipriaan, René van, *Het volle leven. Nederlanders, hun wereld, literatuur en cultuur 1550-1800* (Amsterdam 2024).
- Tilly, Charles, 'Claims as performances' in: idem, *Contentious Performances* (Cambridge 2008) 1-30.
- Tilly, Charles, *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford - Cambridge MA 1993).
- Tilly, Charles, *From Mobilisation to Revolution* (New York NY 1978).
- Velema, Wyger R.E., *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden – Boston 2007).
- Velema, Wyger, 'Elie Luzac and two Dutch revolutions: The evolution of Orangist Political Thought' in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca-London 1992) 123-146.
- Voets, B., 'Iets over Katholieke schuilkerkjes in de Zaanstreek', J.W. Groesbeek, G.J. Honig, F. Mars, J.W. van Sante en D. Vis eds., *De Zaende. Maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek. Tweede jaargang* (Wormerveer 1947) 368-374.
- Vries, Jan de, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 tot the Present* (New York 2008).

- Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge – New York 1997).
- Vovelle, Michel, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*, vert. Peter Klinkenberg en Wilfried Ulterhoeve (Nijmegen 1985).
- Wit, C.H.E. de, *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848. En zijn geschiedschrijving* (Oirsbeek 1978).
- Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848* (Heerlen 1965).
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek naar demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw I* (Wageningen 1972).
- Zwitzer, H.L., 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 27-52.

Websites en datasets

- Canon van Nederland, 'De rode Zaan. 1890-1980' (versie onbekend).
<https://www.canonvannederland.nl/nl/noord-holland/zaanstreek/rode-zaan> (2 februari 2025).
- 'Mr. François Jacob Gallé' (versie onbekend).
<https://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/11709> (3 mei 2025).
- Roelevink, J. en M.C. 't Hart, *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798* (Data set) (2021) Zenodo.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.5758904>.
- Universiteit Leiden, 'Vrijheidshoed' (versie onbekend),
<https://dutchrevolt.library.universiteit leiden.nl/> (10 juni 2025).

Afbeeldingen

Voorzijde (bewerkt door auteur): *In boekwerkje opgenomen afbeelding van een patriots vaandel*, anoniem (~1785). Ets op papier, met de hand gekleurd. ~15 cm x ~10 cm. Gemeentearchief Zaanstad (GAZ, B1 17073).

Voorzijde (bewerkt door auteur): *De Binnen-Zaan naar de kerk te West-Zaandam / Vue de West-Zaandam sur le binnen-Zaan*, Carel Frederik Bendorp (I) (1786 – 1792). Naar tekening van Jan Bulthuis. Ets op papier, met de hand gekleurd. 17,5 cm x 25 cm. Collectie Rijksmuseum (RP-P-1972-91).

Afbeelding 1.1: *Kaart van den Zaanstroom en de omliggende dorpen*, Klaas Sem (1794). Kopergravure. 37,5 cm x 44,5 cm. Noord-Hollands Archief (NHA, KPNH 265).